

Kiss József fiának memoárja, interjú Judit Gerendas Kiss-sel

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 550 Ft
2010. majus / XXII. évfolyam 5. szám

szombat

Interjú
Sanders Ivánnal

Avrom Sutzkever
jiddis költő
emlékére

Nemes László '90

Amosz Oz Budapesten

szombat

2010. május
5770. évfolyam / szívn

A Magyar Zsidó
Kulturális Egyesület
folyóirata.
Megjelenik évente tízszer.

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár János-Kesz
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor
(főszerkesztő)
Gadó János, Novák Attila

Deák Andrea
(szerkesztőségi titkár)

Fritz Éva

Pári Mirella (terjesztés)

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Csőke Zoltán, Panyi Szabolcs,
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:
Amerikai Joint Magyarország
Ronald S. Lauder Alapítvány
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális
Alapprogram

Címlapfotó:
Éder Vera

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi.

Terjeszti a LAPKER Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2010. április 22-én.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1065 Budapest, Révay u. 16.
Bálint Zsidó Közösségi Ház,
234-es és 235-ös szoba.
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org
Címünk az interneten:
http://www.szombat.com

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán.

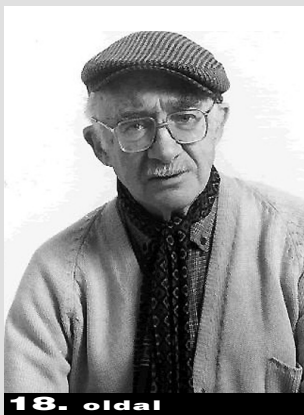
Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Nyomdai előállítás:
Mackensen Kft.

8. oldal

18. oldal

21. oldal

26. oldal

ÁLLÁSPONT

4 Novák Attila

Papírforma, meglepetésekkel

KULTÚRA

6 Idegenség, otthonosság

Izraeli jelenlét a XVII. Budapesti Nemzetközi
Könyvfesztiválon (Turi Tímea, Vári György)

9 „Az ódzkodás nem új keletű”

Sanders Iván műfordító, irodalomprofesszor
(Várnai Pál)

11 Biró-Nink Beáta

„Ujjad nyoma ne maradjon rajta...”

Abraham (Avrom) Sutzkever jiddis költő
(1913-2010) emlékére

15 Lovas Nagy Anna

Zöld disznó

17 Biró-Nink Beáta

**Sajátos purimspél,
avagy színházi avantgárd?**

A GOSZET esztétikája az orosz
színházi avantgárd fényében

20 Kiss Jenő Sándor

Ifjúság

24 „Nekem női sors jutott”

Judit Gerendas Kiss íróval, Kiss József költő
Venezuelában élő dédunokájával beszélget
Németh Ványi Klári

27 Judit Gerendas Kiss

**Mindig lesz egy kis idő
a nosztalgiára**

29 „Én mindent megúsztam”

A 90 éves Nemes László íróval, műfordítóval
beszélget Várnai Pál

34 Lehet-e szerelmes pikareszket írni
a Holocaust után?

(Schüttler Tamás)

Papírforma, meglepetésekkel

A Magyar Köztársaság hatodik választásán elsőprő győzelmet aratott a jobbközép Fidesz-KDNP pártszövetség, a Szocialista Párt pedig óriási vereséget szenvedett el, bár még mindig a parlament második legnagyobb pártja. A szélsőjobb oldali Jobbik a harmadik, míg a posztmodern-ökoszociális formáció, az LMP a negyedik pártként került be – meglepetésként – a parlamentbe. A magát kizárólag Bokros Lajos imázsára építő Magyar Demokrata Fórum nem jutott be. A rendszerváltás két nagy pártja, az MDF és az SZDSZ (utóbbi nem is indult önállóan a választásokon) megsemmisült. A magyar pártstruktúra felébredt téli álmából és új utat keresett magának.

A Fidesz nagyarányú győzelme nem volt kétséges, hiszen az ország választóképes lakosságának zöme gyökereken elégedetlen volt a szocialista (korábban szocialista-szabaddemokrata) kormánnyal, s Bajnai Gordon (amúgy korrekten kormányzó) szakértői csapatát is a Szocialista Párttal kötötte össze. Ez eleve eldöntötte a választás kimenetelét. Nem feltétlenül lett volna ekkora a kudarc, ha a szocialisták belementek volna az előrehozott választásokba, melyre Gyurcsány Ferenc lemondása, illetve a miniszterelnök-választási kutyakomédia körül még lett volna némi esély. Ám a szocialisták ragaszkodása hatalmuk maradékához (és nyilván az ezzel járó költségvetési összegek allokációja jogához s az ezzel járó előnyökhöz), lehetetlenné tette ezt az opciót. Így a rövidtávú haszon érdekében feladták a hosszútávút, miközben 2006 óta tudható volt, hogy veszíteni fognak. Ennek következtében a magyar választások történetéből jól ismert

tömeges protesztoszavazás a jobboldal számára kínálta fel az ország többségét, és kérdéses, hogy az idősebb generáció pártjává vált MSZP képes-e a megújulásra; arra, hogy a pártállam iránt nosztalgiát tápláló idős százezreken és a jobboldaltól zsigerileg rettegő antifasisztákon túl szélesebb (és fiatalabb) köröket is megszólítson.

A korábbi választáson több mint 6%-ot nyert Szabad Demokraták Szövetsége – miután reformtörekvései erőltetésével először koalíciós partnerét, majd magát tette tönkre – gyakorlatilag megszűnt. Mai formájában, az MDF-el való kudarcos választási koalíciójában, valamint különféle utódszervezeteiben (SZEMA, SZEP, stb.) vegetál s így maga a csúfos kudarc, hiszen

A Fidesz meglehetősen nagy társadalmi felhatalmazással kezdhet neki a kormányzásnak, remélhetőleg ez a „belső nemzetpolitika” szintjén is az integratív és nem az asszimilatív felfogásnak kedvez majd

ezek a kis formációk korántsem fejezik ki (még együtt sem) azt az egykori ideológiai sokszínűséget, mely az 1990-es évek legelején jellemezte a Szabad Demokraták Szövetséget. Az 1994-es indokolatlan koalíciókötés után a rendszerváltó SZDSZ és az állampárt utóda, az MSZP uralkodó elitje összeolvadt, és a dicsőségben, majd a kudarcban is sorsközösséget vállaltak egymással. A szocialista párt sikertelenségének az elmúlt évek elhi-

bázott gazdaságpolitikáján, a hihetetlenül megnőtt korrupción és a széttziláló-dott államon kívül az is oka volt, hogy a baloldal nem tudott megújulni. A baloldaliság nagyjából kimerült a kádári vívmányokhoz való ragaszkodásban, s képtelen volt arra, hogy megszólítsa a fiatalokat, hogy jövőképet, orientációs pontot adjon a számukra. Sajátos módon éppen Gyurcsány Ferenc volt az, akiről úgy tűnt, tud álmokat adni a baloldali szavazóknak s a Blair-i, Giddens-i harmadikutas európai szociáldemokrata koncepciók importjával egy időre versenyképesé vált az eladható jövők piacán, míg az őszi beszéd és maga az ország rossz gazdasági helyzete romba nem döntötte ezt a pályát.

A magyar jobboldal kihasználta az őszi beszéd kínálta helyzetet, s odáig ment, hogy sokan megkérdőjelezték a mégiscsak legitim (bár erősen hitelét veszített) kormány és kormányfő legitimítását. Folyamatos utcai demonstrációkkal, népszavazásokkal tartották nagyon erős nyomás alatt a kormányt, miközben a kiterjedt jóléti állam víziójával kecsegtették a választókat. A jobboldal iránt ma óriási elvárások irányulnak Magyarországon, amit részben önmaga keltett azzal, hogy az előző kormány sok intézkedését támadta s nem engedte, hogy hozzájáruljanak a

nagy ellátórendszerekhez. Ám nagyon nehéz lesz egy ekkora csodavárásban kormányozni, hiszen hamarosan kiderül, milyen valós nemzetközi adottságai vannak a meglehetősen törekeny magyar gazdaságnak, illetve hogy a korábbi kormányok által erőltetett reformnak mégiscsak vannak elfogadható elemei is. Fontos szempont az is, hogy a várhatóan kétharmados fideszes többségű parlament tisztelje az ellenzéki jogokat, és vegye figyelembe, hogy

mostani nagyarányú győzelme inkább a másik oldal gyengeségének a következménye. Ezért akkor teheti a legtöbbet, ha nemcsak a saját táborát pacifikálja, de hidakat épít a politikai-társadalmi élet nem jobboldali szegmensei felé is.

Reménykeltő azonban, hogy a jobboldalon némi tisztulás ment végbe. A Jobbik miatt a Fidesz ismét centrális pozíciót foglalhatott el, tehát középre húzódtott és néppárti jellegéből következően több áramlat is megfér benne egymással; ezek közé bejelentkezett egy eurokonzervatív vonulat is, melynek követői nem hisznek a mindenható államban, ugyanakkor az individuum tisztelete jól megfér szemükben a szűkebb és tágabb értelemben vett közösség(ek)hez való lojalitással. Ez fontos vonás: egyensúlyt jelent a patriotás és az univerzális értékek között.

A szélsőjobboldal pártja, a Jobbik jól szerepelt a választásokon, főleg az északkelet-magyarországi válságrégiókban volt sikeres, de Budapesten alulteljesített, a budai jobboldali kerületekben például rendre rosszabbul végzett, mint az LMP. Ez a párt még sok problémát fog okozni – nemcsak azoknak, akik nem szeretik a cigányozó, zsidózó „közbeszédet”, de a magyar kormánynak is. Brüsszelben és Washingtonban kell majd kivédenie a Jobbik irredenta propagandáját, melyet a szomszédos országok politikusai – részben a magyar kisebbség ellenében – maximálisan ki fognak használni. Az első forduló előtti hetekben jegessé vált a korábban semleges Fidesz–Jobbik viszony, szabályos kommunikációs háború alakult ki közöttük, a Fidesz médiája mindent bevetve próbálta meg csökkenteni a Jobbik hitellességét. Bár e lépés kissé későn, ráadásul aktuálpolitikai érdekek miatt következett be, a szokások elvvé is jegescedhetnek, s arra lehet számítani, hogy ezzel a jobbközép és a szélsőjobb útjai végleg elváltak Magyarországon.

A választás nagy meglepetése az LMP, mely tulajdonképpen budapesti jelenség. A húszas-harmincas fiatalok baloldali zöld áramlata a hagyományos baloldalon és liberálisokban csalódott emberek tömegeit vonzotta magához. Nyilván rájuk szavazott a korábbi SZDSZ-tábor nagy része is,

akiket taszított az MDF vezetésének diktatórikus stílusa, a párt szervezetének leszalámizása. Ám sok olyan egykori MDF-es is az LMP-re szavazhatott, akiknek nem tetszett az az átfarmálási kísérlet, melynek során a Demokrata Fórum elvesztette korábbi identitását, ám a megszerezni vágyott új hiteltelennek, hamisnak bizonyult. Az LMP nagy gondja az lesz, hogy mit kezdjen azzal a szavazóbázissal, amely sem az MSZP-re, sem a Fideszre nem akar szavazni, a jobboldal társadalomképétől és hatalomfelfogásától idegenkedik, és elvárja a magát mind a két irányba distanciálni akaró párttól, hogy kemény ellenzékiként viselkedjen a Fidesz-dominálta parlamentben. A szavazóbázis kiszélesedése ráadásul a zöld tematika mellett a hagyományos bal–jobb megosztottság mentén is színvallásra fogja készíteni az LMP-t. Az új ökopártot nem pusztán az közelíti a baloldalhoz, hogy a jobboldal számos csoportja tartja liberálisnak, illetve az SZDSZ újabb verziójának, hanem az is, hogy programja számos eleme baloldali (pl. a roma integrációs program). Így nem lenne véletlen, ha –

a szocialisták hanyatlásával – az LMP lenne egy új baloldali párt keltetője s a Fidesz új kihívója.

A zsidó szavazó (bár ajánlgattak nekik bizonyos pártokat) minden bizonnyal a szocialistákra, az LMP-re, és kisebb részben az MDF-re szavazott. A Fidesz meglehetősen nagy társadalmi felhatalmazással kezdhet neki a kormányzásnak, remélhetőleg ez a „belső nemzetpolitika” szintjén is az integratív és nem az asszimilatív felfogásnak kedvez majd, s így alaplatannak bizonyulnak azok a zsidó aggodalmak, melyek a jobboldaltól való zsigeri és indokolatlan félelmeken túl arra is reagáltak, hogy a párt jobbszélén – mely leginkább a médiában látszik – a zsidósággal, finoman szólva, nem túlzottan baráti hangok is megnyilvánultak. Ugyanakkor az ország gazdasági sikere, az állam tekintélyének helyreállítása, széthullásának megállítása, a politikai intézményrendszer megerősítése s a szélsőjobboldal visszaszorítása minden állampolgár érdeke, s ebből a szempontból a kormány sikere a magyar zsidóságnak is elemi érdeke.

Novák Attila

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes éves
előfizetési díj 15 500 forint
Megrendelhető
a szerkesztőségben, telefon:
210-5149, fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

SZERETNÉNK ÖNT IS
OLVASÓINK TÁBORÁBAN ÜDVÖZÖLNI.

SZERZŐINK A TÉNYFELTÁRÓ ÚJSÁGÍRÁS,
A KORTÁRS IRODALOM, PUBLICISZTIKA
ÉS GRAFIKA ÉLVONALBELI KÉPVISELŐI.
PÉNTEKENKÉNT KERESSE A HÍRLAPÁRUSOKNÁL
VAGY FIZESSEN ELŐ AZ **ÉS**-RE!

Idegenség, otthonosság

Izraeli jelenlét a XVII. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon

Az idei Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál nem csak a jó időt hozta el szinte már hagyományosan a Millenáris Parkba: az április 22. és 25. között tartott rendezvény díszvendége Izrael és Ámosz Oz volt. Az izraeli vonatkozású programokon mégis az volt érezhető: sokkal több közös vonás van magyar és izraeli szerző, magyar és izraeli könyv között, mint gondolnánk.

EURÓPA MATINÉ, ÁMOSZ OZ RÍMEK ÉLETRE, HALÁLRA CÍMŰ KÖNYVÉNEK BEMUTATÓJA A SZERZŐVEL

A ki már az új kisregényt olvasva érkezik az Ozzal való beszélgetésre, kicsit még kényelmetlenül is érezheti magát a közönség soraiban ülve. *A Rímek életre, halálra* egyik legemlékezetesebb jelenete ugyanis egy olyan író-olvasó találkozó, ahol miközben a közönség abban a hiszemben ül békésen a helyén, hogy csak ő figyel, addig a regénybéli

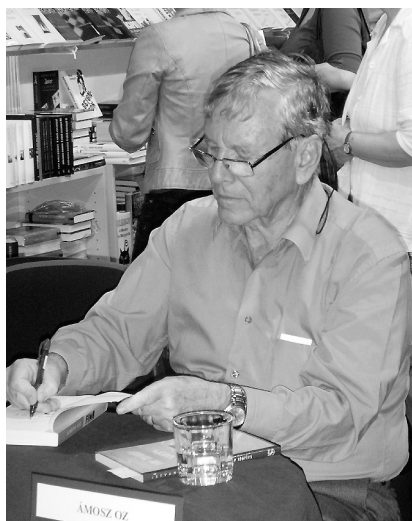
szerző figyeli, vizslatja ezeket az olvasókat, történeteket talál ki róluk. Oz a budapesti beszélgetésen mindezzel összhangban egy kém munkájához hasonlítja az írói tevékenységet, mégsem érezzük magunkat feszengve ennek a kémnek a közelében. Oz mesélni kezd, és bár úgy figyel a kérdésekre, hogy ugródeszkának tekinti azokat, mégis, ha vissza is hallunk egy-egy mondatot, gondolatöredéket interjúból, érezzük, hogy nem panelekről van szó, hanem mindig újra megforga-

tott tapasztalatokról. Kedves és derűsen ironikus, de nem charmeur, semmi keresettség nincs benne. Szavaiból egy olyan szellemi tér képe rajzolódik ki, aminek egyként része a mindennapok és a történelem tájai, a fiatal és ősi állam története, a különböző embereké. Összehangolhatatlan időké tehát. Ezekben az összehangolhatatlan időkben él az ember és itt, ahol rég elvesztett otthonát remélte megtalálni, itt tudja csak meg, mennyire idegen.

Oz beszél szülei vágyódásáról Európa iránt, ahonnan elzavarták őket, szerencsére még időben, nem voltak már ott, mire meggyilkolták volna őket. Ezek a zsidók voltak, mondja, az egymás ellen uszuló sovinizmusok idején az utolsó európaiak. Joseph Roth és az ő Monarchia-nosztalgiaja juthat az eszünkbe, ő, bár már izraeli zsidóként, maga is e füstbe ment szerelmek örököse. Visszafogott, szelíd bölcsesség fénylik Oz szavaiban, bölcs derű, nem a nagyképű mindentudásé, hanem az óvatosságra készítő tapasztalaté: emlékeztet az is, ahogy a mindennapi és a történelmi kompromisszumok fontosságáról beszél, a kompromisszum nem oportunizmus, annak ellentéte a fanatizmus. Igazi író, aligha tudja bárki nála jobban, hogy bármilyen banális és rég ismert is minden érv minden vitában, nem legyinthetünk, mert mindenkinek van némi igaza, és ez a sok banális igazság, ezek a nagyszabású és egyszerű dolgok, a szerelem és a sötétség az életünk. Nem áll felette semmi és senki ennek a banalitásnak. Ezt célozza a regény jól ismert bölcsessége, amiről Kundera éppen Jeruzsálemben beszélt emlékezetesen. Senki nincs ott, hon az életében, az író azonban éppen ezt az otthontalanságot teszi munkává

Kiadó és szerző: Barna Imre, az Európa Könyvkiadó igazgatója és Ámosz Oz

Oz dedikál
Fotók: Turi Tímea

ról a magunkban folytatott, mégis másoknak címzett eszmefuttatásokról, amelyek többek a magunknak szóló gondolkodásnál, de mások, mint a valódi párbeszéd: a *Rímei életre, halálra* azt sejteti, ez a fajta „monodialogikus” gondolkodás nem csak a hétköznapi életben érhető tetten, de az irodalomnak is a sajátja. Oz szerint az írás voltaképpen

palackposta, egy barátnak írt levél, amiről sohasem lehet tudni, ki fogja majd valójában felbontani: innen lehet az is, hogy olyan empátikus iróniával beszél azokról az olvasókról ő is, az új kisregénye is, akik egy-egy szöveget olvasva úgy érzik, mintha csak róluk írták volna, amit olvasnak. Valahogy így érezhettük mi is magunkat ezen a beszélgetésen: valódi párbeszédnek tűnt egy kihangsúlyozott monodialogus, így biztosan tudhatjuk, miután elhagyjuk a termet: nagy embert láthattunk közelről.

és belső békéjének alapjává. Ez a távolság teremti meg számára a figyelem lehetőségét. Ámosz Oz tud figyelni, ezért adatik meg neki, hogy idegenségében valóban „könyvvé válik”.

Arról is beszél, hogy Izraelben mindenki ért mindenhez, mindenkinek mindenről kétségbevonhatatlan véleménye van, ahány izraeli, annyi politikus és annyi próféta. Ő hallgat egyedül néha, teszi hozzá, és ebből él. Ironikus nemzetkaraktológia, aztán az ironikus ön-iróniája. Minden reggel tesz egy sétát a sivatagban, utána meghallgatja a híreket. Amikor a politikusok fogadkoznak, hogy „soha”, „mindig”, „örökre”, hallani véli a sziklák nevetését. Mert időink összemérhetetlenek és halálnak kitettségünk mégiscsak humoros lesz így, épp az össze nem illés okán. Ez pedig megvigasztal és felszabadít, lehetővé teszi, hogy megértsünk és megírjunk időbe és térbe zárt sorsokat. Oz a végén a megbékélésről beszél: egy filmbemutató szerint azt mondta egyszer Heinrich Böll kérdésére, hogy a zsidók azért érkeztek Izraelbe, hogy megbékéljenek. Nem tudja, hogy ez lehetséges-e, azt javasolja, térjünk erre vissza kétszáz év múlva. Jól teszi, így marad következetes derűs szkepsziséhez, a regény szelleméhez. Mégis: ő és munkája a tanú, ami megért és megbékít. Szokatlan, hogy egy ilyen reprezentációs célú beszélgetés súlyossá lesz, most mégis ez történik.

Oz szerint legújabb kisregénye a „monodialogusok” természetéről szól, azok-

ESTERHÁZY, KONRÁD, SPIRÓ JERUZSÁLEMBEN. HÁROM BESZÉLGETÉS. MARIANNA D. BIRNBAUM KÖNYVÉNEK BEMUTATÓJA

Marianna D. Birnbaum interjúkönyvének megjelenése és bemutatója nem csak az idei könyvfesztivál izraeli jelenlétéhez kapcsolódik, de a tavalyi Jeruzsálemi Nemzetközi Könyvvásárhoz is, ahol Magyarország volt a kiemelt vendég. A könyv története ehhez a fesztiválhoz kapcsolódik, ahonnan a meghívott Esterházy Péter, Konrád György és Spiró György egy képeslapot küldött Marianna D. Birnbaumnak, aki mindezek után, mintegy a jelenléte hiányát pótolva, egy interjúkötetben faggatta a három szerzőt Izraelhez fűződő kapcsolatukról, élményeiről. A könyv beszélgetőtársai a

budapesti könyvbemutatón is tovább beszélgetnek, csak Konrád nem tud megérkezni, a fesztivál programját itt-ott átíró izlandi vulkán Berlinben marasztotta. Sárközy Bence volna hivatott kérdezni, de ehelyett hosszan magyarázkodik. Láthatóan nem is meri, nem is tudja hogyan megkérdezni, amit pedig szeretne, hogy más érzés-e zsidóként érkezni Izraelbe, mint nemzsidóként. Szerencse, hogy nemcsak Esterházy és Spiró közismerten jó beszélgetők, de Birnbaum is, mindhárman sajátos, a többiekétől élesen elütő humorral. Spiró egy kórházi élményét meséli el, hogy milyen könnyen szót tudott érteni a személyzettel, mivel majd mindenki orosz volt, és hogy hogyan válaszolt arra a kérdésre, mégis miért „ül” még mindig

Más-más Izrael-élmények. Spiró György, Marianna D. Birnbaum, Sárközy Bence és Esterházy Péter

Magyarországon. Két közvetíthetetlen perspektíva ütközött röntgenkésztetés közben, egy orosz és egy magyar zsidó, egy magyar zsidó, aki ezer szállal kötődik nyelvéhez és kultúrájához. Hiába derült ki váratlanul, hogy „egy nyelven beszélnek”, mégsem tudták megérteni egymást. A nyelv, amint mindketten megerősítették, kötődésüket eltérhetetlenné teszi, minden író patriotizmusának végső alapja, Spiró csak egyetlen kivételt ismer el valódi kivételnek: a lengyel anyanyelvű, angolul nagy íróvá váló Joseph Conradot. Spiró szerint Izraelben mint minden idegen helyen, könnyebb magyarnak lenni, mint Magyarországon – mindez sajátosan csenghet össze Oznak az idegenségről vallott nézeteivel is. Esterházyt is a saját és az idegen sajátos együttállása nyűgözte le a katolicizmus bölcsőjében, Jeruzsálemben, a hely, ami, úgy tűnik, „őrzi” az időt, közben mégis eltakarja, építik és rombolják a századok, mégis mintha más időben élne, mintha minden rétege egyszerre volna hozzáférhető. Mészöly Miklós *Saulusa* jutott az eszébe, a kopár izzás feledhetetlensége. Háromfajta különböző kötődés lehetőségeit mutatja meg a könyv, Spiró, bár származását tekintve zsidó, nem tekinti magát zsidónak, Konrád magyar zsidó írónak tartja magát, Esterházy pedig, ahogy Marianna D. Birnbaum fogalmazott, nem tud, szegény, magyar zsidó író lenni; bár Spiró szerint talán ő is szívesebben érezheti magát magyarnak idegenben. Spiró nem sajnálja, legalábbis regényíróként, hogy csak *A jövővény* jeruzsálemi részének (Gersom Ram jeruzsálemi küldetésének) és a *Fogság* izraeli jeleneteinek megírása után jutott ki Izraelbe, mert így biztos lehetett benne, hogy a jelenbeli Jeruzsálem nem vetül rá sem a II. sem a XIX. század, regényeiben ábrázolt Jeruzsálemére. Jeruzsálem kontúrjai nem jelennek ugyan meg élesen a beszélgetés alatt, de vágyakról, nosztalgiákról, pontos képzelődésekről sok minden elhangzott. Esterházy mondatai arról, hogy a keresztény kultúra örököseinek „kötelessége” megnézniük Jeruzsálemet, izgalmasan rímelt Ámosz Oz délelőtti mondataira arról, hogy egy izraeli zsidó, aki európai bevándorlók gyermeke, soha sem szabadulhat a szülei szerelmét megtagadó, őket elűző Európától.

HŐS ÚJ ORSZÁG. A HETEK KÖNYV-BEMUTATÓJA: HELLER ÁGNES, GÁBOR GYÖRGY ÉS TATÁR GYÖRGY VITÁJA

A Grill Tibor, Morvay Péter és Ruff Tibor szerkesztette, Izrael államáról szóló könyv bemutatóján azokról a politikai-teológiai problémákról esik szó, amiket az újjáalakult állam léte felvet. Az a két kérdés uralja a beszélgetést, hogy mit jelent Izrael léte a kereszténység számára, illetve hogy az iszlám tudja-e kezelni a zsidó szuverenitást egykor moszlim fennhatóság alatt álló területen. Tatár György úgy véli, és ehhez a véleményhez Gábor is csatlakozik, hogy a kereszténység nem teológiai értelemben tekintette „kihívásnak” Izrael újjáalakulását, hanem csak diplomáciai értelemben, elsősorban a Vatikán szempontja meghatározó itt, aminek diplomáciai mozgásterét behatárolják a moszlim országokban élő keresztények. Ellenpéldaként említette azokat a keresztény közösségeket, amilyen például az eseményt szervező Hit Gyülekezete, amelyek üdvtörténeti értelemben jelentésszerűnek, döntő jelentőségűnek tekintik az államalapítást.

Az iszlám tekintetében nem értenek egyet a kérdezők. Gábor György úgy véli, hogy a kereszténység és a zsidóság által egyként lehetséges mozzanat: állam és egyház szétválasztása az iszlám számára értelmezhetetlen. A zsidóság úgy gondolja, hogy – utalt a Talmudra Gábor – az állam törvénye

törvény, ez lehet az alapja a szétválasztásnak. Heller hangsúlyozta, hogy nem lehet általában az iszlámról beszélni, vannak olyan jámbor moszlimok, maga is ismer ilyeneket, az elnyomott iráni középosztály tagjait, akik nem ellenségei Izraelnek, sőt, úgy tudják, hogy a judaizmus beletartozik az „orientális vallások” közösségébe, szemben a történelme folyamán nyugati vallással alakuló kereszténységgel. Gáborral vitatkozva megjegyezte, hogy a judaizmuson belül sem problémátlan a szétválasztás lehetősége állam és egyház közt. Ezt Tatár is megerősítette, hozzátéve ugyanakkor, hogy a probléma mégsem merülhet fel úgy, ahogy az iszlám esetében, hiszen a rabbinikus judaizmus jórészt akkor alakult ki, amikor nem volt zsidó állam, állam nélküli helyzetre lett, úgymond, kitalálva. Az iszlám azonban olyan vallás, ami születése pillanatában terjeszkedni kezdett és roppant rövid idő alatt irtózatossá kiterjedésű területeket hódított meg, és e hódítások az igaz hit erejét, igazságát is bizonyították, ezért nem lehet képes ez a vallás a zsidó szuverenitás akceptálására a Szentföldön. Ez a vita azonban, mielőtt igazán kibontakozhatott volna, véget is ért, Heller Ágnesnek indulnia kellett a Múlt és Jövő standjához dedikálni. A szervezők jelezték, hogy szándékukban áll azonos résztvevőkkel egy másik beszélgetést szervezni, úgyhogy senki nem maradt le végleg semmiről.

Turi Tímea, Vári György

Mit jelent Izrael? Heller Ágnes, Gábor György, Tatár György és Morvay Péter

„Az ódzkodás nem új keletű”

Sanders Iván műfordító, irodalomprofesszor

– *Hogyan és mikor jutott ki az Egyesült Államokba? Milyen tanulmányokat végzett, hol és mit tanított?*

– Még nem töltöttem be 13. évemet, amikor szüleimmel és nővéremmel együtt 1956. november 23-án, egy hónappal a forradalom kitörése után elhagytuk Magyarországot. 13. születésnapomat – bár micvómat – már New Yorkban ünnepeltük meg 1957 januárjában. Természetesen szüleim döntötték el, hogy Bécsből hová vezet majd az utunk. Mivel a magyar menekültek akkor sok ország közt válogathattak, szédületes volt a kínálat, szüleim Amerikát választották. Engem meg se kérdeztek, de egyetértettem döntésükkel, hisz annyit én is tudtam, hogy az Egyesült Államokba bejutni igen nehéz, ilyen ritka lehetőséget nem lehetett elszalasztani. Egy brooklyni zsidó iskolába irattak be, a középiskola első éveit is ott végeztem. 1961-ben kezdtem el egyetemi tanulmányaimat a New York-i Városi Egyetemen – más nem is jöhetett számításba, ez volt a környéken az egyetlen ingyenes állami egyetem; és ez akkor számunkra igen fontos szempont volt. Ott szereztem meg az MA fokozatot is, a Ph.D.-t viszont – összehasonlítható irodalomból – már a „fizetős” New York University-n 1972-ben. Akkor már néhány éve tanítottam a New York melletti Suffolk College-ban, az állami egyetemi hálózat egyik kisebb campusán. Sokkal később kezdtem tanítani „előkelőbb” helyeken is: a Columbián, a New Schoolban, az NYU-n, de főállásban egészen nyugdíjazásomig azon a vidéki főiskolán maradtam, amelynek presztízsértéke igen csekély, de ott legalább nyugodt légkörben dolgozhattam, és mivel többet publikáltam, mint legtöbb ottani kollégám s később „nevem lett”, megbecsültek, támogattak. Azt se bánom, hogy hosszú éve-

kig átlagos vagy még gyengébb képességű diákokkal kellett foglalkoznom. Úgy érzem, így jobban belenőttem a tanárságba, sőt hozzátenném, hogy ott szerzett tapasztalataimat akkor is hasznosíthattam, amikor rövidebb-hosszabb ideig nagyobb és nevesebb egyetemeken vendégeskedtem. Óraadó tanárként mindmáig a Columbia Egyetem Közép-Európai Centrumában működöm. A Suffolk College-ban főleg bevezető irodalomkurzusokat tanítottam, sőt évekig alapvetőbb stílusgyakorlatokat tartottam. A Columbián szinte kizárólag közép- és kelet-európai témákkal foglalkozom, és rendszeresen vezetek

szemináriumokat a modern magyar irodalom és film tárgykörében.

– *Ön a magyar irodalom egyik legnevesebb angol fordítója, elsősorban Konrád és Nádas műveit fordította.*

– Akárcsak egyetemi karrierem, fordítói pályám is rendhagyó. Én úgy vagyok a fordítással, hogy a könnyű fordítói feladatok nem csábítanak, ezeket megunom, illetve el sem vállalom, a nehezek inspirálnak, bár ezektől félek is. Ezért sem lett belőlem rutinos profi műfordító. Kezdként elvállaltam egy nyelvi igen bonyolult, bravúros kísérleti regényt: Konrád György *Városalapítójának* fordítását. A legnagyobb kihívás fordítói életemben két-

ségtelenül Nádas Péter *Emlékiratok* könyve volt. Ma már úgy érzem, ez az évekig tartó munka meg is haladta képességeimet. A kitűnő Goldstein Imre, aki lektorálta a fordítást, oly sok javítani- és csiszolnivalót talált benne, hogy neve – a kiadó óhajából – társfordítóként szerepel a címlapon. Gondolhatja, ezt a megoldást annak idején nem fogadtam kitörő örömmel, sőt elégedetlenségemnek egyszer hangot is adtam, méghozzá nagy nyilvánosság előtt, amit máig mélységesen sajnállok. Az *Emlékiratok* könyve bizonyos fokig törés volt fordítói pályámon, utána megváltozott kapcsolatom Nádas Péterrel, s azóta kevesebbet is fordítok. Nem akarom túldramatizálni a helyzetemet. Az elmúlt években nagy élvezettel kóstitoltam bele, fordítóként is, egy fiatalabb generációhoz tartozó írók műveibe, olyanokéba, mint Závada Pál és Darvasi László, és roppant érdekelnek Dragomán György és Barnás Ferenc munkái. Azonkívül nagy megtiszteltetésként ért, hogy én fordíthattam angolra Kertész Imre stockholmi beszédét. Még egy nagy dobásom lenne: Spiró György *Fogság* című regényének átültetése (részleteket már fordítottam belőle), de sajnos ez a könyv – számomra érthetetlen okokból – mindeddig nem találta meg méltó kiadóját külföldön. Persze voltak olyan olvasói is a *Fogságnak*, akik lenézően ennyit mondtak róla: Jól megírt lektűr. Én ezt nem cáfolnám, csak hozzátenném, hogy ennél színvonalasabb lektűrt én még életemben nem olvastam.

– **Milyennek látja a magyar irodalom amerikai fogadtatását? A *New York Review of Books* nemrég Nádas géniuszáról írt, Radnóti költészete pedig egyre ismertebb külföldön.**

– Deborah Eisenberg esszéje valóban nagy jelentőséggel bír. Jellemző módon az igen befolyásos *New York Review* akkor foglalkozott érdemben először Nádas Péterrel, amikor avatott kritikusa nem csupán a legújabb angol nyelvű Nádas-kötetről írt, hanem egy életműről, kijelölve helyét a legjelentékenyebb európai kortárs írók között. Radnótit említette. Igen, ő is egyre ismertebb, és nemcsak azért, mert növekszik az Amerikában megjelent Radnóti fordítások és monográfiák

száma, hanem mert egyre több nagy példányszámú, közhasználatban lévő irodalmi antológiában is olvashatunk verseket Radnótitól. Érdekes megjegyezni, hogy az egyik ilyen antológia, a Norton-féle *Jewish American Literature* mintegy beemelte Radnóti költészetét az amerikai zsidó irodalomba. A kötet „Zsidó írók zsidók tolmácsolásában” („Jews Translating Jews”) c. fejezete Radnóti verseket is közöl három amerikai: Steven Polgar, Stephen Berg és S.J. Marks átköltésében. (Az általuk jegyzett *Clouded Sky* című válogatás [1972] volt az első angol nyelvű Radnóti verseskötet.)

– **Mint a magyar zsidó irodalom talán legnevesebb szakértője, hogyan látja a magyar és az amerikai zsidó önreflexiót az irodalomban? Mennyire ismeri el a magyar társadalom, illetve az olvasók a zsidó témákkal foglalkozó írókat magyar íróknak? (Például Spirót igen, Kertészt, legalábbis az olvasók egy része, nem.) Vagy magának a kérdésnek a felvetése is abszurd?**

– Szerintem csakugyan képtelenség nem elfogadni azt a magától értetődő definíciót, hogy magyar író az, aki magyarul ír. És ezen mit sem változtat, hogy vannak magyar írók – Kertész Imre éppenséggel ilyen, sőt bizonyos értelemben Spiró is –, akik a magyar irodalom egyik vonulatában sem tudják elhelyezni magukat. „Könyveimet olyan vendégnyelven írom, amely azokat a természeténél fogva kiveti magából, vagy tudatvilágának legföljebb a peremén tűri csak meg,” írja Kertész A száműzött nyelv című esszéjében. Egy másik írásában, Az önmeghatározás szabadságában így medítál: „Valójában ahhoz a Kelet-Európában létrejött zsidó irodalomhoz tartozom, amely sohasem a nemzeti környezet nyelvén íródott, és sohasem volt része a nemzeti irodalomnak.” Az ilyen mondatokat nem nehéz kiforgatni és félremagyarázni; szélsőséges nacionalisták és antiszemiták Magyarországon ezt nagy igyekezettel meg is teszik. Ugyanők egyetlen félresikerült és jelentéktelen verséért az igen termékeny Spiró Györgyöt legszívesebben kiparancsolnák a magyar irodalomból. De hát kevésbé magyar az a zsidó (vagy nem zsidó) magyar író,

aki kérdez, töpreng, és kioszt? Kevésbé jó magyarok azok a keresztény magyar írók, Jókaitól Móricz Zsigmondig, Mikszáthtól Krúdyig és Máraiig, akik zsidókról, zsidó problémákról is írtak? Ambivalens érzelmei ellenére egy Kertész Imre nem tekintheti magát másnak, mint magyar írónak. Igaz, ő úgy érzi, hogy „a borzalmat, amit Németország zúdított a világra, ötven évvel később némileg a német kultúra eszközeivel formáltam meg és adtam vissza művészeként a németeknek.” Tudjuk azt is, hogy Kertész jól beszél németül. Viszont csakis anyanyelvén stílusművész. Amerikában egész más a helyzet. Ott egy zsidó identitású amerikai író nem kivétel, hanem közismert típus. És az is természetes és gyakori, hogy ez az identitás megjelenik a művekben, akár mint élményanyag, vagy szubtilisabb formában, mint beállítottság, írói attitűd.

– **Miért ódzkodnak Magyarországon az írók a zsidó identifikációtól? Ez egy hagyományos jelenség vagy a jelenlegi közhangulattal magyarázható? Heller Ágnes írt a kilencvenes években egy tanulmányt az ún. „zsidótlanításról” az irodalomban.**

– Véleményem szerint ez az ódzkodás nem új keletű, és minden bizonnyal a magyar zsidó asszimiláció sajátosságainak és a huszadik század perzekúcióinak eredménye. Egy meglehetősen triviális példával illusztrálnám ezt a vonakodást, a szelektív elfojtást. Nem egy olyan író, művész, filmrendező ismerek, aki külföldön nyíltan és részletesen beszél, nyilatkozik zsidó származásáról, de otthon, Magyarországon szinte soha. Egyik esszémben, amelyben az *Emlékiratok* könyvének zsidó olvasatát igyekeztem nyújtani, hasonló húrokat pengetek, mint Heller Ágnes az említett *Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban* című tanulmányában. Ki is kaptam érte. Ellenben biztató, hogy megjelent egy új írógeneráció, amelynek vannak olyan zsidó tagjai, akik a legnagyobb természetességgel élnek a maguk magyar zsidó életét és habozás nélkül írnak is erről. Bízunk abban is, hogy ez az életmód mégsem csupán retirálás, védekezés az eldurvult „közhangulat” ellen.

Várnai Pál

BIRÓ-NINK BEÁTA

„Ujjad nyoma ne maradjon rajta...”

**Abraham (Avrom) Sutzkever jiddis költő
(1913-2010) emlékére**

A 20. századi jiddis irodalom szelíd doyenje, egy letűnt világ talán utolsó képviselője: Avrom Sutzkever jiddis költő 96 éves korában, 2010. január 20-án hunyt el.

A magyar olvasó számára neve és művészete sajnos szinte alig ismert, bár angol fordításban is csak kevésbé hozzáférhetőek művei. A jiddis irodalom harmadik generációjának kiemelkedő képviselője, szinte páratlanul termékeny alkotó. A „klasszikusok”, azaz Sholem-Alekhem (a Magyarországon megszokott írásmóddal Sólem-Aléchem), Mendelev, és I. L. Perets (Perc), majd pedig a 20. század első évtizedeiben tevékenykedő, jiddis avantgárd írónemzedék örökségét vitte tovább. Mindeközben a II. világháború idején átélt élményei művészetének egyik legmeghatározóbb forrásává lettek.

Művészete egy szubjektív hasonlattal, Chagall világával rokonítható¹, mely párhuzamban bizonyára közrejátszik életútjuk hasonlósága, és a korabeli avantgárd, valamint a művészi kísérletezés iránti nyitottságuk is. Bár kiváló prózai örökséget hagyott az utókorra, mégis, prózaíróként is költő maradt. Prózájának rövid, tömör metaforikus mondati; a szokatlan és színes költői képek, a színesztézia, azaz az egyszerre több érzékszervre ható képzettársítások alkalmazásával létrejövő erős vizualitás, illetve a mind lírájában, mind prózájában tetten érhető dallamosság és játékos rímek a francia szimbolizmus erőteljes hatását tükrözi.

Élete kalandregénybe illő, pedig „csak” a 20. század legműködőbb történelmi időszakának leképeződése. Talán ez is sokban hozzájárult ahhoz, hogy a jiddis nyelvű olvasóközönség köreiben még életében legendává váljon alakja.

Sutzkever litván zsidó értelmiségi család harmadik gyermekeként 1913 nyarán látta meg a napvilágot a Vilna melletti Smorgon városában. Édesanyja tudós rabbicsalád sarja, édesapja, egy bőrgyár örököse, legszívesebben Tóra-tanulás-

sal és -tanítással töltötte idejét. Az I. világháború kitörése miatt a család menekülni kényszerült, így Omszkba, Szibériába költöztek, ahonnan csak 1922-ben, édesapja halála után költöztek vissza Vilnába. A két világháború között a város lakosságának mintegy harmadát a megközelítőleg 65 000 főt számláló zsidó közösség adta. A jelentős lélekszám és főleg az 1930-as évekre kialakult pezsgő zsidó-jiddis kulturális élet is hozzájárult ahhoz, hogy a várost „Litvánia Jeruzsálemje”-ként emlegették. Sutzkever képzésében és világlátásában is fontos szerepet játszottak azok az újonnan létrehozott, szekuláris iskolák és intézmények, melyek a zsidó tradíciót és a szekuláris ismereteket ötvözték. Sutzkever lengyel-zsidó iskolába járt, tagja lett a zsidó cserkész-mozgalomnak, rendszeres olvasója volt a YIVO² által alapított zsidó közönyvtárnak, a *Strashun Bibliotek*-nek, később pedig új jiddis irodalmat tanult a YIVO-ban. A költészet iránti érdeklődése kielégítésének érdekében egyetemi előadásokat hallgatott, sőt, oroszul is megtanult, hogy Puskint olvashasson. Első költői számrpróbálgatásai kamaszkorának éveire tehetőek.

Az 1930-as években aktív politikai szerepvállalás jellemezte a kelet-európai zsidóságot. Vilna vezető jiddis költője, Moyshe Kulbak Szovjetunió iránti teljes elkötelezettsége, majd a szovjet területen fekvő Minszkbe való költözése irányadóvá vált a fiatal értelmiségi generáció számára is. A baloldali, kommunista eszmék megfelelő alternatívának tűntek az egyre erősödő társadalmi feszültségek, és a szintén egyre szélesebb körben jelen lévő antiszemitizmus ellen.

A korabeli, legjelentősebb vilnai irodalmi csoportosulás, a *Yung-Vilne* tagjai sem rejtették véka alá politikai nézeteiket. Sutzkever is szeretett volna a jelentős irodalmi csoporthoz csatlakozni, ám túlzottan „finom”, és politikai felhangtól mentes versei miatt elutasították. Bár évekkal később, a háború után Moszkvába kerül, sőt, még Sztálin is kitünteti, Sutzkever mindig is távol tartotta magát mindenfajta politikai tevékenységtől. A költészet számára esztétikai

tevékenység; búvóhely, megtartó és megmentő erő, amely ellenszegül a halálnak és a mindennapok megnyomorító valóságának. Mindez még erőteljesebben kikristályosodva jelenik meg művészetében élete meghatározó élménye: a II. világháború hatására.

Ezt az időszakot a vilnai gettóban, majd annak likvidálása után partizánként a Vilna melletti erdőkben élte át. Ettől kezdve művészetében kiemelt szerep jut a saját, valós élmények feldolgozásának: a természetes elmúlás folyamata helyetti megsemmisítésnek, amely egy tollvonással gyökerelenné tette, sok ezer sorstársával együtt. Sutzkever esztétikájában a fizikai múlt, benne emberi kapcsolatok, tárgyak, helyszínek eltörölhetők ugyan, de az emlékezés erejével és az írás aktusával mindez újra és újra valósággá válhat. Sutzkever egész művészetében fontos szerep jut a természetnek: idealizálja, sőt, mítoszt is emel köré. A természet ideális formájának gyermekkorai helyszínét, Szibériát tartja, költészet forrásaként pedig az itt eltöltött, idilliként ábrázolt gyermekéveket jelöli meg (mely időszakról tudjuk, hogy a valóságban betegségtől, szegénységtől, majd apja halálától sújtott, embert próbáló időszak volt a család számára).

*Jegesen kéklő út és naplemente.
Édes álomszínnek hangulatomban.
Harmattól világít egy házikó szembe'.
Naplemente, hóáradatban.
Csodaerdők ringnak az üvegen.
Körben csilingelő szánvarázslat.
Galambdúcok a padlásüregekben,
szétturbékolják arcom. A jég alatt
csillogó kristályok hámjának övében,
mintha nem valódi lenne, az Irtis csörtet,
s a csendesített kupolák tövében
virágzik egy világ, egy hétéves gyerek.*

Bár a Yung-Vilne tagjai nem ismerték el Sutzkever költészetét, az Egyesült Államokba vándorolt kelet-európai jiddis alkotókból alakult *In-zikh* csoport, más néven az introspektivisták több versét is lelkesen fogadták, és New York-i magazinjukban állandó publikálási lehetőséget ajánlottak fel számára. Bizonyára eme siker hatására végül 1937-ben a varsói PEN klub megjelentette Sutzkever első kötetét *Lider* (Dalok) címmel.

1941-ben a németek megszállták Vilnát, és a zsidó lakosságot gettóba költöztették. Sutzkever a gettó kulturális és irodalmi életének egyik fő szervezőjévé, és a földalatti mozgalom fontos szereplőjévé vált. A vilnai gettó és a zsidó tulajdon teljes likvidálására a helyszínre küldött Alfred Rosenberg parancsára a gettóban található összes könyvet össze kellett gyűjteni, majd Németországba szállítani. Sutzkever részt vett a munkában, miközben a legértékesebb könyvek és kéziratok megmentésére csempészeket szervezett, így számos, különösen nagy jelentőségű mű személyesen neki köszönhetően maradt fenn.

A gettóban született műveiben a mindennapok részévé vált halál központi témává lép elő, a túlélésért való elkeseredett küzdelem helyett azonban a lírai én sokkal inkább néma, a valós világtól elforduló, rezisztens pozíciót választ.

Nem kegyetlenül és naturalisztikusan megfestett, elborzasztóan expresszív verseket látunk tehát, hiszen az ember-telen és érthetetlen, erőszakos halál ellenpólusaként ismét a természet jelenik meg. A természet, amely mint metafizikai, az emberi világon felül álló jelenség, saját életritmusával és az embertől függetlenül létező, örök körforgásával optimizmust sugall és a megbonthatatlan egyensúlyt jelképezi. Az optimizmust és egyensúlyt a gettó-versekre jellemző, már-már meglepően szabályos, fegyelmezett forma és rímvilág is megerősíti, melyet a nyelvi leleményesség és a hangzásbeli játékoság tesz teljessé. A tartalom és a forma között feszülő ellentét által még mélyebb, még borzongatóbb élményt nyújtanak a versek az olvasó számára.

A gettóban szerzett élményeket tematizáló, prózai és lírai műveitől eltekintve Sutzkever sosem volt hajlandó nyilvánosan beszélni a II. világháború idején megélt élményeiről. Egyetlen kivételt a nürnbergi per képezett, ahol tanúként hallgatták meg.

1944-ben a Zsidó Antifasiszta Bizottság, mely rövid ideig a szovjethatalom támogatását élvezte, és utóbbival karöltve a közös ellenség, a náci Németország ellen harcolt, Sutzkevert Moszkvába vitette. Itt számos jelentős orosz, illetve jiddis nyelven alkotó íróval és költővel ismerkedett meg és került szoros barátságba. Ekkor találkozott Borisz Paszternakkal, a *Doktor Zsivágó* világhírvé vált írójával is, akire Sutzkever versei olyan nagy hatást gyakoroltak, hogy számos alkotását lefordította oroszra. Moszkva ekkor a jiddis nyelvű, európai szintű avantgárd kultúra és irodalom egyik legjelentősebb fellegrája volt, így Sutzkevernek lehetősége nyílt a jiddis kulturális elit megismerésére is. Mély hatást gyakorolt rá Solomon Mikhoels, a moszkvai zsidó színház, a GOSZET vezető színésze és későbbi igazgatója, továbbá Perets Markish és Dovid Hofsheteyn költők, illetve Dovid Bergelson, a modern jiddis próza egyik legjelentősebb képviselőjének támogató barátsága is. Sutzkever már nem volt a Szovjetunióban, amikor barátait és a teljes jiddis kulturális elitet (is) Sztálin kivégeztette – lengyel menekülteként ugyanis 1946-ban visszatelepítették lengyel területekre. Lodzból 1947 elején Párizsba költözött. Mielőtt azonban elhagyta az országot, még gondoskodott az általa a vilnai gettóból megmentett és elásott könyvek, illetve a gettó felállítása után keletkezett dokumentumok New Yorkba juttatásáról, ahol az ekkor már New Yorkban székelő YIVO kutatóintézet tulajdonába kerültek.

Fél éves párizsi tartózkodás után Sutzkever úgy döntött, hogy Palesztinába költözik. 1947-ben, még illegális bevándorlóként érkezett meg a Földközi-tenger partjára. 1948-ban megalapította a *Di goldene keyt* (Az arany lánc – a hagyomány szerint a zsidóság örök folyamatosságának jelképe) című, jiddis irodalmi folyóiratot, melynek egészen utolsó, 1995-ös megjelenéséig aktív szerkesztője volt. Irodalomszervezői tevékenységével jelentősen hozzájárult az izraeli nyelvpolitika alakulásához, a jiddis nyelvnek az izraeli társadalmon belüli megítélésének változásához.

Izraeli éveinek egyik legemblemikusabb verse a *Lider fun Negev* (Dalok a Negevből) című ciklus egyik darabja, mely a *Hirshn baym Yam-Suf* (Szarvasok a Sásos, azaz a Holt-tengernél) címet viseli.

*Naplemente, makacs és szemtelen,
a Sás-tengernél maradt egy kései órán,
mikor ártatlan-rózsaszín szarvasok nemesen
lépnek a vízpalotához, szomjukat oltván.*

*Selymes árnyukat a parton felejtve,
Sás-tenger hűs gyűrűit nyalják,
hosszú, hegedű-arcuk a vízre eresztve,
eljegyzésük a csenddel így tartják.*

*Befejezték – elfutnak. A homokot
rózsaszín foltok lakják be, s a vízben
gyászoló naplemente-szarvasok
nyaldossák annak csendjét, mi már nincsen .³*

A vers, ez az egzotikus, minden érzékre egyszerre ható látomás egy eltörölt világ magányos túlélőjének múltidéző és választ kereső, fájó álomképe, amely az Izraelbe kívándorolt, jiddis anyanyelvű kelet-európai zsidóság szimbolikus, szinte himnuszszerű önmeghatározásává lett. Érdekességként érdemes megjegyeznünk, hogy mind állatszimbolikája, mind a gyilkosság élménye kapcsán felidézett, áttételesen – a Sás-tenger képében – jelen lévő pészah-motívum arra engednek következtetni, hogy a vers a korábban említett Perets Markish egyik leghíresebb, 1921-ben íródott alkotása, a horodicei pogrom áldozatainak emléket állító *Di kupe* (A kupac) című, expresszionista poéma hatását is magán hordozza.

Az 1950-es évektől Sutzkever beutazta szinte az egész világot, és előadásokat, felolvasóesteket tartott. Előadásain keresztül a javarészt vele azonos sorsban osztozó, a háborút meg- és átélt hallgatóság számára a múlttól való megfosztottság ellenében a túlélés szimbólumává lett.

A természet továbbra is költészetének egyik legfontosabb ihlető forrása maradt. Olyannyira, hogy a háború után egy évtizeddel Afrikában tett látogatása során megismert egzotikus flóra és fauna élménye költészetét számos új, egzotikus természeti motívummal gazdagította.

1948 és 1961 között Sutzkever kilépett a számára oly ismerős líra világából, és prózai művek alkotásával is megpróbálkozott. *Geheymshot* (Titkos város) című alkotása tíz ember, egy szimbolikus minjen küzdelmét mutatja be, akik Vilna pusztulását a város alatt húzódó szennyvízcsatornában vészeli át. *Gaystike erd* (Spirituális föld) című műve menekültek sorsát mutatja be, akik 1947-ben a Patria nevű hajón próbálnak eljutni Európából Palesztinába, ahol később az arabokkal szemben is harcolni kényszerülnek. Mindkét műve erősen autobiografikus jellegű.

Sutzkever művészetét áttekintve feltétlenül ki kell emelnünk két további prózai kötetét is. A *Griner akvarium* (Zöld akvárium) tizenöt, prózai formába öntött, megrázóan szép lírai alkotást tartalmaz, melyek 1953-54 között keletkeztek. Közvetlen ihletőjük a gettóban és utána szerzett saját tapasztalatok. Az alkotások közös, mindent átfogó motívuma a halál, és a halál ellensúlyozásának lehetőségei. A történetekben számos, sajátosan eredeti szimbólumot találunk: kiemelkedik a bombázás pillanatában unokáját hátán menekítő, a főszereplő festő víziójában tfilint viselő „Jób-

asszony”, vagy a sajátos narrációval megszólaló, legyilkolt gyermeki kezek ujjnyomai. Újra és újra felbukkan az írás, mint a túlélés és a fennmaradás motívuma is, amely a valós és aktuális időn túli jelentést is kölcsönöz a műveknek. A múltidézés legfőbb szimbóluma mégis a kötetnek, és egyben a nyitó alkotásnak is címet adó zöld akvárium lesz. Az akváriumban a néző szeme előtt úsznak el az emlékek, személyek, tárgyak, események – a múlt darabjai. Mégis, bármennyire is valóságosnak tűnnek ezek a jelenben élő szemlélő számára, az akvárium átlátszó, de áthatolhatatlan fala határt képez térben és időben is a jelen és a múlt, az itt és az ott között. Mindeközben az akvárium üvegből készült fala bármikor elpattanhat, darabokra törve az emlékek folyamát. Így a lírai én feladata ennek összetartása. Az egyes művek sajátos kronológia szerint követik egymást, melyben Sutzkever meneküléstörténetének állomásait is felfedezhetjük. Az első remekművet követő négy történet a gettóban játszódik, beleértve a gettó pusztulását is. A következő hat prózai költemény helyszíne az erdő, ahová a menekültek összegyűltek. Az utolsó két alkotás cselekménye már a megsemmisített gettó területén játszódik. A Bobke című novella bevezetésében található hasonlat hűen tükrözi az ábrázolt világot: az ostrom alatt a város szennyvízcsatornáiban megbúvó, majd a háború végeztével előbújó ember mintha a láva által betakart Pompei romjai közül mászna elő.

A *Meshiekhs togbukh* (A Messiás naplója) című gyűjteményben megjelent, 1970-75 közötti alkotások már egy új korszak kezdetét jelzik Sutzkever életművében. Ugyan az elbeszélésekben most is találunk Sutzkever életrajzával kapcsolatos helyszíneket és szüzséket, a természet, a harmónia már hiányoznak a művekből. Ehelyett szinte váratlanul modern, már-már szürreális elbeszélésekkel van dolgunk. Találkozhatunk eddig szokatlan motívumokkal is: egzotikus állatok, halott egér bőréhez hasonlított emberi arc, rémisztő porcelán-mosolyok, majomketrecben töltött rémálmodok, vagy éppen a farkasok és náci katonák vérebei előli menekülés képei teszik feszültté ezeket az alkotásokat. Az újszerű képi világ mellett a narráció is változik, hiszen ezekben az elbeszélésekben már saját hangján megszólaló, tudósító és teljesen kívülálló narrátori pozíciót is láthatunk.

A *Meshiekhs togbukh*-hal párhuzamosan, 1970-72 között keletkeztek az 1974-ben megjelent *Di fidroyz* (Hegedű-rózsa) című verseskötet darabjai, amely kötetet Sutzkever lírája egyik kiemelkedő teljesítményeként tartják számon. A kötet versei elsősorban a költői önreflexió jegyében születtek. Mindezt jól példázza a nyitó vers, és egyben a kötet címadó motívuma, a hegedűrózsa:

*Halottébresztő, meleg esőben,
lassacsckán nyílik, ébredőben
(vén emlékekben gyermekkort kézen fogva)
feketeföldes koporsóban a hegedűrózsa.*

*A hegedűrózsának hegedűs nem kell,
nem kell dicséret, és átok sem kell,
zenész nélkül zenél, örömmel, boldogan,
az újjászületett hűrt dicséri hangosan.*

*Dicséri a hűrt, dicséri remegését,
dicséri a méhet s oly keserű mézét,
de édes, nedves illat a fullánk szúrása,
az újjászületett fájdalom magasztalása.⁴*

A hegedűrózsa képe a természetet és a zenei instrumentumot egyesíti. Bár mindkettő a művészi ihlet és alkotás szimbóluma lehet, míg a természet, a metafizikus idill független az embertől, addig a hangszer megszólaltatásához az emberi beavatkozása szükséges. Sutzkever hegedűrózsája az írás folyamatának, az önmagát író irodalmi alkotás megszületésének, röviden az alkotó és alkotása ambivalens kapcsolatának sajátosan szép szimbóluma.

Sutzkever 1974-ben kezdte el írni *Lider fun togbukh* (Dakok a naplóból) című kötetét, melyen közel egy évtizeden át dolgozott. A kötetben szereplő versek hangvétele érezhetően megváltozott a korábbi versekhez képest, mintha Sutzkever rátalált volna érett, lírai hangjára. A lírai én már nem a felfoghatatlant megérteni próbáló túlélő, sokkal inkább egy élete delején túl járó ember gondolatait idézi, aki életről és halálról, időről és térről, végességről és végtelenségről elmélkedik. A múlt visszafordíthatatlan, a halál elkerülhetetlen, de Sutzkever versei mégsem lemondóan szomorú végkicsengésűek: hiszen a költészet kiállja az idők próbáját, és ellensúlyozni tudja az emberi elmúlást. A kötet talán legismertebb, szerkezetében és hangzásában tiszta és egyszerű, ugyanakkor tartalmát tekintve súlyos kérdéseket taglaló verse már-már a jiddis folklór részévé vált:

*Ki marad majd, mi marad majd? A szél marad,
marad a vak vaksága, mikor távolba szakad,
marad egy gombolyag hab: jel a tenger helyén,
marad egy kis felhő, fenn a fa tetején.*

*Ki marad majd, mi marad majd? Marad a szótag,
teremtésként virul, teremtésével dacolgat.
A hegedűrózsa is marad, hogy dicsérje önmagát,
csak a teremtés hét füve érti majd szavát.*

*A csillagok tengeréből csupán egy marad,
mely szemedbe könnyeket csal, csak az.
Mindig lesz csepp jó bor, nézd korsója fenekét.
Ki marad? Isten marad, ez tán nem elég?⁵*

Szántó T. Gábor fordításai

Sutzkever verseiben korábban is tapasztalt, természeti képekbe ágyazott optimizmus ezúttal is legyőzni látszik a földi halandó kételkedését, miközben új momentumként explicit módon jelenik meg az égi hatalom és a hit motívuma. A hit és újrakezdés ős-toposzai azzal a transzcendens erővel párosulnak, amely a korábbi, elsősorban a közvetlen gettó-élményeket feldolgozó versekből szinte teljesen hiányzik. Mindazonáltal hiba lenne a verset a szkepticizmus felett győzedelmeskedő hit iskolapéldájának tekinteni. A vallási rituálék megidézése, a teremtés könyvére való közvetlen hivatkozás fényében újszerű zsoltárként is olvashatjuk a verset. Ugyanakkor a költeményt záró, azaz-

hogyan nyitva hagyó kérdés aktív interpretációra szarall, és többfajta értelmezési lehetőségnek hagy helyet.

Hogy ki és mi marad? A kérdés a Sutzkever után maradt ürességben még erősebben visszhangzik. Halálával a modern jiddis irodalom talán utolsó nagy képviselőjét veszítettük el. Elment, de ujjja nyoma igenis itt maradt:

Poezie (Költészet)

*Egy ibolyaszín, sötét szilva, az utolsó a fán,
bőre vékony és finom, akár a pupilla,
melyet éjszakai harmatban lecsukott
a szerelem, egy látomás, egy lökés,
és hajnal hasadtával könnyű lett a harmat –
Ez a költészet. Úgy érintsd,
hogy ujjad nyoma ne maradjon rajta.⁶*

Hetényi Zsuzsa fordítása.

A versek nyersfordításában Biró-Nink Beáta működött közre.

Felhasznált irodalom:

Wisse, Ruth. „Introduction.” *Abraham Sutzkever: The Fiddle rose*. Szerk.: Whitman, Ruth. Detroit: Wayne State UP, 1990. 13-32.
Wisse, Ruth. „The prose of Abraham Sutzkever.” *Abraham Sutzkever: Griner akvarium*. Tel Aviv: Shamgar Press, 1975. V-XXXIII
Harshav, Benjamin. „The Role of Language in Modern Art: On Texts and Subtexts in Chagall's Paintings.” *Modernism/Modernity* 1.2 (April, 1994): 51-87

Jegyzetek

- 1 Bár Chagall és Sutzkever párhuzamos olvasata szubjektív hasonlat, mégis megerősítést nyerhet azáltal, hogy számos Sutzkever kötetet, például az 1951-ben megjelent *Sibir* (Szibéria) című versciklust is Chagall-illusztrációk díszítik, melyeket a művész a költővel lévő jó barátságuk keretében, kifejezetten a versekhez készített.
- 2 YIVO: Eredeti neve Yidisher Visnshaftlekher Institut (Jiddis Tudományos Intézet), a szervezet nevéként elterjedt akroním a későbbi névből származik. Ma „YIVO Institut for Jewish Research” néven működik. A szervezet 1925-ben Nokhum Shtif nyelvész és író egy berlini konferencián tett javaslata alapján született meg, Vilna székhellyel. Az intézet a kelet-európai zsidóság történetének, kultúrájának, nyelvének és irodalmának kutatását tűzte ki fő feladatául. Az intézetet a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően Európából New Yorkba költöztették, ahol 1940 óta ma is működik, mint a zsidósággal foglalkozó tudományok, a jiddis nyelv, irodalom és folklór, valamint az amerikai emigráns zsidó kultúra legfontosabb és legnagyobb tudományos központja. Könyvtára több mint 380 000 kötettel rendelkezik, amely művek több mint 12 nyelven íródtak. Archivuma 24 000 000 dokumentumot őriz, köztük kéziratokat, fotókat, hangfelvételeket, filmeket (forrás: a YIVO hivatalos honlapja; <www.yivoinstitute.org>)
- 3 Sutzkever, Abraham: *Lider fun Negev*. *Di goldene keyt* 4 (1949): 50-57
- 4 Whitman, Ruth (szerk.) *The Fiddle rose*. Detroit: Wayne State UP, 1990, p.36.
- 5 Sutzkever, Abraham: *Lider fun togbukh*. Tel-Aviv: Di goldene keyt, 1977, p.16.
- 6 Sutzkever, Abraham: *Kinus ha-domiyut, Mivchar shirim*. (A hasonlóság gyűlése, összegyűjtött versek) Tel-Aviv: Am Oved, 2005, p. 269

ELŐTÖRTÉNET A ZÖLD DISZNÓHOZ

A Zöld disznó az 1986. évben született, Flóra Debóra utónevű, három éves lánygyermek szórakoztatására. A szerző abban az évben alijázott, és döntése egyáltalán nem vált be. A szerzőt heves honvágy gyötörte, ezért hazahozta Flóra Debórát és a Zöld disznót.

Az évek múltával, a Zöld disznó önálló személyiséget szerzett, a csetlő-botló pancserét, aki megpróbál elboldogulni, a nem könnyen érthető világban.

A Zöld disznó történetek nincsenek befejezve, mindig megesk vele valami, mert egy olyan helyen él, ahol túl szembetűnő, sebezhető és kirekeszthető.

A Zöld disznó novellafüzérnek készül. Szerzője, az első regény megjelenését várja, amelyet a Kalligram kiadó, Verazélet címen jelentet meg.

A szerző második regénye, az Estközi munkafázisaiban, a Zöld disznó ott ül az íróasztal szélén, türelmesen gyarapodik, mert biztosan tudja, eljön az ideje.

Üdvözlettel,

a Szerző

LOVAS NAGY ANNA

Zöld disznó

Szombat van és eljött a sólet-
evés napja. Az étkezde tulajdonosa az ajtóban áll, nála a számológép, meg a jóindulat, mindenki bementre, mit fogyasztott, beleértve az utolsó szelet kenyeret, beleértve a kicsorgatott szódát, a mértékkel málnázott szörpöt.

Elviszem a barátainkat, akik szeretik a sóletet, a maceszgombócot, de nem szeretik a hangoskodást és a zsúfoltságot. Pedig csak az van, meg Jentl, a ravasz. A lány. A fiú ruhába öltözött.

Az ajtóban a megszokott sorállás, odakint tombol a tavasz, leginkább száz kilométeres, orkános szél erejében. Ezért mindannyian bezúfolódunk, vágyódó sóletevők és a bennrekedt jóllakottak. Szuszakolnának kifele, de a hasuk nem engedi és összesúrlódnak az idegenek. Torlódik az ingerültség, mert viharos a szél és egy fiatal anya véletlenül felrázta karonülő gyerekét, akiből spriccel az ebéd, mint a túltöltött szódás-

üvegből. Öregember sipít, álljanak odébb, nem lát semmit, pedig csak a hírességek fotóit láthatná a szemközti falon. Ezerkilencszázhatvannégy sztárjait. Néhányat a hetvenes évekből. Letűnt sportolók. Hullott csillagok, mind barack és szilvalekvárnak való. Ez a magas fejhang nem a falnak szól. Nem a falon a képeknek. Ez, a vagonok kilátástalanságának. A felcsúszott ingujj alól kibújó tetoválásnak. A kilátás igénye mindennél erősebb, amikor a kor kilátástalan.

Elfogyott minden az idők folyamán, el az óbudai kiskocsmák, a zongorás helyek, csak ez maradt. A Kádár korszakot őrző minigettó. Enni adnak. Enni jó.

A barátaim nők és sóletet akarnak enni. A barátaim nem sikszék, mert sikszét, csak sikszecseléd szóösszetételben hallottam, gyerekként a szomszédban lakó Deutsch nénitől. Nevelőanyámat nevezte így, akit még edesként szerettem.

Mindez persze képzavar és időzavar, mert az étkezde megalakulásának idején rég időtlenné vált a gettó. Mond-

ják, megszűnt minden különbség. Csak tanulj és dolgozz, ahogy a csillag megy az égen – csupa barack és szilvalekvárnak való.

Ghetto olaszul hordót jelent, Velencében a kádárok utcáját jelölték ki a zsidóknak, ott a legszorosabbak és legmagasabbak az épületek. Úgy laktak ott, mint hordóban az olajbogyók. Így terjedt Európában az elnevezés. Prágai gettóban a éidovsky hőbitov. Több rétegben fekszenek egymáson a holtak, mint tányéron a lerágott húsú magok.

A barátaim nők. Csupa Jentl. Mind másnak látszanak, és másnak látszom én is, visz a tetszés látszata, a látszólagosság játéka, ahogy a hideg feszesít, dide-reg a dekoltázs, színélve szexust, ártatlan csábítót. Játsszom a jártasságom kóserolásban, hogy natürlích a gersli, és magam vagyok a behoved idetartozó. Nyelvlecke jiddisből. Fogadjunk, nem tudják, milyen szélesen árad nyelvünkben a számtalan jövevényszó?

A barátaim nők. Szeretnek engem, és mindet férfiként szerettem, vagy hagytam magam úgy, ahogy pacáktól sosem. Jegyezzétek meg. Pacák férfit jelent és nem összekeverendő a pacával, amit a retro töltőtoll tintája, vagy a töltőtollból írt szövegre hulló könny okoz.

Mind így tanultunk írni. Göröcsösen. Ejtve a pacát és a könnyet. Sírva tanultuk a tudást és apánk azt mondta nevetve, nem baj. Úgy szép a zsidó, ha taknyos.

Eszünk hát, mert ezért jöttünk. Áltatóban az álkóser tarjás babot. Hithűk libacommbal. Tojással, a hússal dacolók.

A sertés részei: lapocka, comb, körm, csülök, oldalas, dagadó, karaj, borda, tarja.

Tarja: a sertés „félbehásított nyaka”. Felhasználható: egyben sütvé, szeletelve, füstölve, rántva, flekkenek.

E sertés rész, felsorolásban a kilencedik. A kilences szám a befejezettséget szimbolizálja. A héber alefbét kilencedik betűje a tet. Ezzel a betűvel kezdődik a tréfli. Legfőbb tréfli a disznóhús.

A Klauzál téri malac betér a Síp utcába. Befordul a kapun, ahol a biztonsági őr nem ereszt beljebb. A malac visítva méltatlankodik és ordít, neki a rabbival van dolga. Szidónia néni a portásfü-

kéből telefonál. Balhé van. Balhé jiddis szó, „botrány” a héber ballahah-ból, amelynek jelentése, rettenetes dolog.

Rabbi uram, lelkem! Jöjjön már le, egy malac akar magával beszélni! A malac bizakodik. A biztonsági őr szétvetett lábakkal áll előtte. Az Új élet szerkesztőségéből újságírótanonc rohan a lépcsőn, hármásával ugorva keresztül a lépcsőfokokat. Malac a hitközségben, fogalmazza az átütő címet, amivel nagyobb lapokhoz betörhet.

A Rabbi méltósággal érkezik. Kicsit megköszöri a torkát, jó napotall köszönti a malacot és megkérdezi, miben segíthet?

Rabbi! Malac vagyok. Szeretnék ezentúl zsidó lenni. Betartok minden szabályt. Hitsorsomnak tekintek minden üldözöttet. Magam is ítélem fajtám genocídiumát. Nem eszem tréflit, disznót meg főleg nem. Esetemben ez amúgy is kannibalizmus lenne. Mély azonosságot érzek a zsidó néppel. Tanulmányoztam történelmét, tudását. Elmélyedtem a tórában, a talmudi bölcsék tanításaiban és a Zóhárban. Egyetlen Istenben hiszek, akinek neve kimondhatatlan. Prozelita malac vagyok. Kérem, tegye létezésemet hivatalossá, vegyen fel hittestvéreink!

A Rabbi áll. A malac áll. A biztonsági őr szemlesütve. A tanonc, Szidónia néni, falként állnak.

A Rabbi is. Nos. Tisztelt Malac, mint tudja, egyedül nem dönthetek. De mindenképpen lebeszelném a zsidóság nehéz sorsáról. Ám ha mégis minden fásztó procedúrán átesne és elsajátítaná a hitünkhöz szükséges összes tudnivalót, akkor is igen magányos malac maradna, mert nincs malac több közöttünk. Ezért kérem, mondjon le tervéről és próbáljon boldogan élni, megtalálni önmaga malacságát a sajátjai között.

Ezzel a Rabbi hátat fordított és töprengve felment a lépcsőn.

A malac áll. A malac sír. Könnyei pákákat ejtenek húsrózsaszín ingecskéjén. Cefetül érzi magát. Cefet: beteget jelent a héber cefetből, használatos a pocskul szinonimájaként.

A Klauzál téri malac a Kisdiófa utcában lakott. Néha leugrott a Klauzál téri kóser borpincébe.

A borpince öreg csaplárja rég hozzászokott, mindenféle népek látogatnak a

pincészetbe, mert jó bor csak a kóser lehet. Ezt még az ultra nacionalista pártvezér is elismerte, aki titokban hozatta a bort innen és a házában tartott nagy mulatságokon és az idegenszívűek kiirtásáról szóló eszmecsereken ezt itatta cimboráival. A borról pedig csak annyit szólt, Eger mellől származik.

Malac igen nagy szükségét érezte szívét megerősíteni egy kis szőlőnek nemesis levélével. Bánatát belefojtani. Ilyenkor a Carmina Burana-t hallgatta és megpróbálta rádanolni Csokonai versét a Szerelemdalt a csikóbőrös kulacshoz. Bánatában előtört élete összes megpróbáltatása, a gyermekkor, a falu irgalmat nem ismerő társadalma, hogyan túrták, lökték félre az életet jelentő vályútól.

Malac születik Libickozmán. Nem is egy, hanem tizenkettő. A faluban igen kevesen laknak. Zsákfalú. Zsákfalusiak a lelkek, ide a madár is csak akkor jön, ha ketreben hozzák. A falu kincse a koca. Együtt vették az összekuporgatott pénzből, meg a marcali agronómus segélyéből. Együtt adták a kukoricát, a száraz kenyeret, bár abból nem sok gyűlt, inkább lereszelték morzsának. Ha megfial a koca és éppen eleget, mindenkinek lesz saját disznaja. Nevelheti, pátyolhatja a kolbásznak, sonkának valót. Képzletben mindenki nagy kanállal eszi a zsírt. Ha csak el nem viszi a sertéspestis vagy a száj és körömfájás. Az anyadisznó erős, hasában vidáman rúgkapálnak a malackák, kicsi odabent a hely, készülük a születést. Hajnalra meglesznek. Mindannyian. Így született malac, egy a tizenkettőből, ahogy a tizenkét testvér közül csak Józsefet vitte sorsa Egyiptomba.

Reggelre kimentek az ólhoz a falulakók, megnézni a malackákat. Tizenegy rózsás malacpólyás. A tizenkettediket észre se vették, egy csokor friss lóhereinek látszott, vagy egy marék pitypang levelének. Halvány volt, friss, fényes és zöld.

Lett is nagy óbégatás, siránkozás. Futottak a Somogyzsítfára Vajáros Biri néniért, aki bába volt és titkon angyalcsináló. Értett a gyógyfüvekhez és a rontást úgy tette, adta, vette, mint a takarékpénztáros kisasszony a betéteket. De bizony a Biri ereiben is meghűlt a vér. Sose tartotta nagyra a Libickozmásokat, mert nem vitték semmire, egyet-

len lyukas híresség se született náluk. Templomra se telt nekik, a harangláb is meggömbült, mielőtt a harang megrepedt. Mondták is a környéken az éhetetlen, pechvogel szerencsétlenekre: kozmázik a libic. Azaz odaégett a libici. Nem is vette komolyan a zöld disznó hírért, amíg a saját szemeivel meglátta. Akkor aztán hánytá magára a keresztet, és megmondta, ide bizony az ördög tette be patás lábát. Itt bizony ő, Biri nem marad. Húst, komatátat, húsvéti sonkát a libiciek ne küldjenek, mert abból nem eszik. Tenni nem tud semmit. Erősebbek nála az itt játszódó hatalmak. Háromszor a háta mögé köpött aztán, huss, mint a fergeteg, haza biciklizett.

Álltak Libickozmán a népek tanácsalanul. Elpusztítani nem merték a malackákat, főleg, hogy az volt reménységük és egyetlen vagyonuk. Meg az ördög nem alszik. Főleg, ha a fattyait ölik. Ezért hazamentek és az ég meg a jóisten gondjára bízták a jövőt.

Az emse szépen szoptatta a malackákat. Azok meg napról napra gömbölyödtek. Eljött a nap, amikor úgy megerősödtek, el lehetett vinni őket, sétálni a makkosig, ahol Gyurka bácsiéknál az öreg kan disznó lakott. Emse vitte megmutatni a kismalacokat apának. Lett is disznó nagy botrány. Az öreg kan nézte fiait, de a legkisebb zöldre kijelentette az nem az övé, de ha mégis, akkor felfalja, kettéropantja, mert ezt a szégyent nem viseli. Anyja felfalni nem engedte, de a pusztulj örökre innen átkától nem védhette meg. Ettől a naptól kezdve megváltozott az élete a zöld malacnak. Meglátta másságát, és mindenki más meglátta. A pulykák, a kacsák, a falubeli gyerekek és testvérei, akikkel egy tejen nevelkedett. Hiába való a malacság, ami összekötötte őket. Zöld színe elválasztotta a sajátjaitól és az apai átok örökre megjelölte. Aztán emse is elfáradt a háborúban, meg féltette az aprócska zöldet. Egy éjjel kitörte oldalával az ól gyöngébbik falát, és a zöld disznócskát szélnek eresztette. Jól figyelj malacom! Amikor beérsz a városba, vegyél magadnak egy rend malacrózsaszín ruhát. Vegyél egy tégely malacpúdert, barackpír színűt. Neked adom az összes spórolt pénzem. Próbáld meg és élj boldogul. Így is lett. Malac vett mindenféle jelmezt, csak a boldog élettel nem boldogult.

BIRÓ-NINK BEÁTA

Sajátos purimspíl, avagy színházi avantgárd?

A GOSZET* esztétikája az orosz színházi avantgárd fényében

Mi köti össze Purim ünnepét Chagallal? Közvetlenül valószínűleg szinte semmi. De ha figyelembe vesszük, hogy a színjátszásra vonatkozó, évszázadokon át szigorúan érvényben lévő törői tilalom alól kizárólag a *purimspíl*¹ tradíciója képezett kivételt, amely más, jelentős hagyomány hiányában a 20. század elején Kelet-Európában kialakult zsidó-jiddis színjátszás egyik legmeghatározóbb forrásává vált, máris közelebb kerültünk a rejtély megfejtéséhez. Most már csak azt kell megfejtünk, hogy hol és miként került kapcsolatba az egyébként oroszországi származású Chagall a zsidó-jiddis színházzal, és máris megoldottuk a talányt. Lássunk hát neki!

A jiddis nyelvű színház története a zsidó színjátszás és színháztörténet egyik részfejezete, pontos kezdetét nem ismerjük. A nagyobb rétegekhez eljutó, szervezett modern jiddis színjátszás megjelenésének kiváltó oka a zsidó felvilágosodás, a 19. században hódító Haszkala volt. Míg a Haszkala Nyugat-Európában a befogadó többség nyelvének használata mellett érvelt, addig a Kelet-Európában élő, területileg is erősen elszigetelt, nagy számú zsidó lakosságot² csak saját nyelvén: jiddisül tudták elérni. Míg korábban a vallási tiltások, a diaszpóra-lét és a zsidóság folyamatosan változó nyelvisége miatt nem alakult ki kanonizált nemzeti drá-

mairadalom és színházi tradíció sem, addig a Haszkala ebben is áttörést hozott: megszülettek az első, jiddis nyelvű színdarabok, amelyek fő célja a felvilágosodás elméleteinek terjesztése volt. Mindezzel párhuzamosan egyre több színtársulat is alakult.

Azt, hogy a széles néprétegek elérésének legalkalmasabb eszköze, ha saját nyelvükön szólítjuk meg őket, nem csak a Haszkala ismerte fel. Ugyanezen felismerés hatására az 1917-es forradalmat követően hatalomra jutott *bolsevikok* nem csak engedélyezték, de támogatták is a kisebbségek nyelvhasználatát és saját nyelvű kultúráját – így a nagy lélekszámú zsidó lakosság jiddis nyelvű kulturális tevékenységét is –, remélve, hogy mindez hozzájárul a bolsevista eszmék minél szélesebb körű, hatékony elterjedéséhez. A nemzeti nyelven megfogalmazott ideák legmegfelelőbb közvetítői eszközének tekintetében ugyan voltak viták, az azonban bizonyos, hogy a színházi élet az orosz-szovjet birodalom más kisebbségei körében is fellendült 1917 után. Hogy miért éppen a színházi élet került a figyelem középpontjába, illetve hogy mindez mennyiben volt térben és tematikailag véletlenszerű, a következőkben kíséreljük meg megvilágítani.

A 20. század első két évtizede az orosz kultúra egyik legjelentősebb, legtermékenyebb korszaka, amely a művészetek minden területét áthatotta – így a színházi gondolkodást is jelentősen befolyásolta és alakította. Vjacseszlav Ivanov, Sztanyiszlavszkij, Volosin, Jevreinov, Mejerhold és társaik egyöntetűen a *színház válságára* hívták fel a figyelmet. Ennek fő okát a színház ki-

Marc Chagall: Színház, 1920

üresedésében, olcsó szórakoztatássá válásában látták. A színház és a valóság viszonyának mihamarabbi felülvizsgálata, továbbá a színház sajátosságai meghatározásának égető szükségessége mellett foglaltak állást. Elutasították a korabeli színházakban kedvelt pszichológiai realizmust. Eme új, alapvetően szimbolista gyökerű irányzat képviselői szerint a művészet mindig magasabb rendű, mint a valóság, így nem lehet annak leképeződése, holmi merev „fénykép”. Ebből adódóan a színházban a néző nem lehet passzív kívülálló. Épp

* A szovjet Állami Zsidó Színház rövidítése

ellenkezőleg: az korabeli új elméletek a nézőt az előadás aktív résztvevőjévé akarják tenni, a színjátszás kultikus gyökereit keresve és hangsúlyozva. Ahhoz pedig, hogy ez végbemelessen, véleményük szerint meg kell teremteni a színpad és nézőtér térbeli egységét is. Ezt a korszakot a színház *reteatralizálódási* korszakának is szokás nevezni, hiszen az említett elméletek a színháznak a korabeli divat szerint erősen háttérbe szorított egyedi jellemzőjét, a *teatralitást* akarják visszaadni.

A fentiekből két dolgot kell kiemelni. Ami azonnal szembetűnik, az az időbeni párhuzam: ahogy láthattuk, az oroszországi avantgárd színházi útkeresések korszaka (a 20. század első két évtizede) gyakorlatilag teljesen egybeesett a kelet-európai zsidóság előtt megnyílt szabadság hozta útkereséssel (1917-től kezdődően). Ez a színház területén a régi, nívótlan, vásári komédiákkal szemben új jiddis színház, azaz valódi, magas kultúra létrehozását tűzte ki célul. Mindehhez éppúgy valami újat, de ugyanakkor sajátos, ősi gyökeret keresnek, ahogy teszik ezt az új elméletek szerzői is.

A korszak egyik meghatározó teoretikusa, Vjacseszlav Ivanov a színház gyökereit egészen a Dionüszosz-kultuszig vezeti vissza. Elmélete szerint a színház nem más, mint az egyén feloldódása a közösségi létben, melynek éppen a Dionüszosz-ünnepek voltak az ősi példái. A szintén neves gondolkodó, Nyikolaj Jevreinov még tovább ment. Híres elmélete szerint a teatralitás öröktől fogva létező, ritualizált fogalom, azaz az ember (sőt, az állatvilág képviselői is) mindig szerepet játszik és rítusokban vesz részt, tehát gyakorlatilag minden színház.

Ha a korabeli színházi teóriákat összehasonlítjuk az 1917 után létrejött, legjelentősebb jiddis nyelvű színház, a GOSZET első korszakának esztétikájával, érdekes párhuzamokra bukkanhatunk.

A GOSZET ugyan zsidó színházként aposztrofálta magát, azonban ez nem jelentette a vallás vagy a tradíció iránti elkötelezettséget. A színház megnyitáskor kiadott brosúra szerint az alapítók elvetették azokat a nézetekeket, melyek szerint a zsidó színháznak a zsidóságra jellemző, hagyományos mindennapok keretei között kellene mozognia. Ez összecseng a fent idézett

újító nézettel, mely szerint a színház nem lehet a világ leképeződése. A társulat, élén Alekszander Granovszkijjal, a színház vezetőjével és rendezőjével, *európai (!) avantgárd színházként* határozta meg önmagát, programjuk lényegét pedig a keresésben látták. „Hogy milyen lesz a színházunk? Milyen isteneket fog szolgálni? Ezekre a kérdésekre nem tudunk felelni. Nem ismerjük isteneinket... Keressük őket... Keressük. Ez a mi programunk.” Az ideális kifejezésformák illetve gyökerek keresése a szimbolista

Zene, 1920

színházi teoretikusok tevékenységének is egyik sarokköve volt.

A GOSZET előadásainak egyik szembetűnő jellegzetessége a tömegjelenetek alkalmazása. Mindez részben a korabeli berlini színházi zseni, Max Reinhardt hatását is tükrözi, aki Alexander Granovszkijnak, a GOSZET vezetőjének és rendezőjének mestere volt. A tömegjelenetekben azonban a Dionüszosz-kultusz, a karneváli gyökerek, az egyént magába olvasztó közösség egyik legtisztább megjelenését is láthatjuk, melyeket elsősorban

Vjacseszlav Ivanov elméleti munkáiból ismerhetett a korabeli értelmiség.

Granovszkij esztétikájában fontos szerep jut a zsidó folklórnak: az általunk leginkább romantizált sablonokként Sólem Aléchem műveiből és a Hegedűs a háztetőn-ből ismert, népi tradíciónak, a stetl poros és korlátolt világának. Mindezt azonban nem leíró, nosztalgikusan sirató módon ábrázolja, hanem ironikus hangvétellel és groteszk látásmóddal eltávolodik tőle. Azaz: attól, hogy a művész a stetl lakóinak társadalmilag lenézett nyelvét, a jiddist használja, még alkothat magas színvonalú kulturális alkotást. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a nevetés és a groteszk ábrázolásmód szintén a középkori karneválokat, a vásári komédiákat és a népszínházakat idézi, melyeket a kor egyik legjelentősebb színházi alkotója és teoretikusa, Vszevolod Mejerhold a színház ősi formájának tart.

A GOSZET előadásaiban a szó klasszikusan központi szerepe megszűnik, hegemoniáját a mozgás (mozdulatok, tánc, akrobatikus elemek), a zene (kísérő, aláfestő melódiák, ének) és a párbeszédes részek változása töri meg. Mindezt tovább fokozza, hogy a harmónia, a szimmetria helyett aszimmetria és fragmentáltság válnak jellemzővé. A kosztümök szaggatottak, a tér több kisebb, aszimmetrikus térbeli egységre oszlik, melyben apró, jelentéktelennek tűnő tárgyak, például egy sapka, vagy egy esernyő is fontos szerepet játszanak a színpadon. Ezek a tárgyak a színész által megformált figurának ugyanúgy részét képezik, ahogy a smink, a kosztümök, a mozdulatok, vagy a hanghordozás. Mindezzel lehetővé vált, hogy az is pontosan értse az előadásokat, aki például egy szót sem értett az elhangzott jiddis szövegből. A szó, a zene, a tánc és a vizuális elemek összjátéka nem más, mint a wagneri *Gesamtkunstwerk* megvalósulása, amely egyben a szimbolizmus egyik esztétikai alapelve is. Ahogy erre korábban már utaltunk, az avantgárd színházelméletek gyökere éppen ebben, azaz az orosz szimbolizmusban keresendő.

S hogy teljesen megfejtjük a cikkünk kezdetén feltett kérdést, ismerkedjünk meg a színház vizuális kialakításával is. A GOSZET egyik, talán leginkább sajátos jellegzetességét *Chagall* festmé-

neyei adták. Chagall a színház előcsarnokába, a nézőtér falaira, illetve a függönyre készített dekorációkat, így gyakorlatilag már a színházba lépve a színházi „kavalkád” részévé lett a néző – emlékezzünk csak a szimbolista teoretikusok egyik legfontosabb törekvésére, arra, hogy a néző aktív résztvevővé váljon. A nézőtér falaira egy zsidó esküvőt szimbolizáló, hosszú asztal képét, továbbá négy, szimbolikus festmény került. Ez utóbbiak a zene, a tánc, az irodalom és az esküvői badchen figuráját a középpontba állítva a modern zsidó színház Chagall értelmezése szerinti, „tisztá” forrásait mutatják be. A teremben helyet kapott még a *Bevezetés a jiddis színházba* című, hatalmas panneau is, amely a színház, pontosabban a GOSZET sajátos népszínházi jellegét támasztja alá, továbbá emléket állít a színházat tevékenyen létrehozóknak: Efrosznak, Granovszkijnak, Michoelsznek és magának Chagallnak is. Míg tehát a hagyományos színházban a színpad széle éles határt szabott a színpad világa, benne a színész, és a közönség közé, a GOSZET-ben a színházterem egyetlen nagy térré változott, melynek a dekoráció, a színész, a zene és a néző egyenlő mértékben részeseivé váltak.

Bár konkrét tények nem igazolják, ugyanakkor persze nem is cáfolják a GOSZET mint a legjelentősebb korabeli jiddis színház, és a kortárs színházi teoretikusok közötti közvetlen kapcsolatot, mégis érdekes a fenti párhuzamok megvilágítása. Ezeknek egy része bizonyára véletlen egybeesés, intuíció – ahogy ezt éppen az egyik legjelentősebb színházi teoretikus, Jevreinov pre-esztétikai teatralitás-elméletével is magyarázhatjuk. Ugyanakkor elvitathatatlan, hogy a pezsgő kulturális élet központjának számító Moszkvában egyetlen társulat sem létezhetett az új elméletektől izoláltan. Hogy a modern orosz avantgárd milyen mértékben hatott a GOSZET és Granovszkij munkásságára, nem bizonyítható, de kétségsébe sem vonható. Ami azonban tény, az a társulat elvitathatatlan, úttörő szerepe, melynek keretében sikerrel ötvözték a hagyományt és a tradíciót. Ezzel egyrészt elősegítették egy korábban nem létező, hagyományos kulturális alapokon nyugvó, de szekularizált magas kultúra kialakulását, másrésztől igazolták, hogy a szigorú hagyomány mellett a jiddis

Goszet, kosztüm-terv, 1920

nyelv és a zsidó kultúra keretein belül is fellelhető a befogadó-készség, az újra való nyitottság. Granovszkij tehát sajátos népi-nemzeti színházat alkotott, amely elsősorban tematikáját tekintve a hagyományban gyökerezik, azonban számos modern színházi technikát és ábrázolásmódot felvonultat. Ezzel valódi művészi értéket képviselő, a korabeli avantgárd színházi palettán önmagának teljes joggal helyet követelő, jiddis nyelvű, zsidó nemzeti kulturális értéket teremtettek.

Felhasznált irodalom:

- Fischer-Lichte, Erika. „Retheatralisierung des Theaters als Emanzipation: das «Staatliche Jüdische Theater» in Moskau 1920-1928.” *Theatralia Judaica*. Hrsg. Hans-Peter Bayerdörfer, Dieter Borchmeyer und Andreas Höfele. Tübingen: Niemeyer, 1992. 244-264.
- Hetényi Zsuzsa. *Örvényben. Az orosz-zsidó próza története 1860-1940*. Dolce Filologia II. Budapest, 2000.
- Sandrow, Nahma. *Vagabond Stars. A World History of Yiddish Theater*. Syracuse: Syracuse University Press, 1996.
- Tompa Andrea. *A teatralitás dicsérete*. Budapest: Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, 2006.

Jegyzetek

- 1 A hagyomány szerint purimkor minden zsidó köteles meghallgatni avagy elolvasni Eszter könyvét, amely a zsidóság perzsiai megmenekülésének történetét meséli el. A purimspil tulajdonképpen az Eszter könyvében rögzített történet dramatizálása és eljátszása. A tradicionális purimspil elhagyhatatlan szereplői voltak a lets-ek, narok, marshelikek. A lets tórai eredetű szó, és germán megfelelőjével, a narral együtt bohóc- és bolond-figurát jelent, akik gyakran párban megjelenve egymás megviccelésével, nem ritkán frivol szóváltással szórakoztatják a közönséget. A marshelik tulajdonképpen ceremóniamester, aki az előbbieknél kevésbé harsány szereplő, és gyakran marsall-bottal a kezében jelenik meg. A kutatók szerint a purimspil gyökerei a középkori Itáliába nyúlnak vissza. A színjátszásra vonatkozó tórai tiltás ellenére ugyanis a zsidó lakosok már a 13. századi városi karneválokon is felléptek az ún. Corso degli ebrei (‘a héberek versenye’) műsorszámmal. Bizonyára ugyanerre vezethető vissza az is, hogy gyakran a commedia elhagyhatatlan szereplőivel azonosítható karaktereket is találunk a purimspilekben. A purimspil másik fontos jellemzője, hogy a vidámság mellett az ének, sőt: az élő zene, a zenészek is fontos szerepet játszottak az előadásokban.
- 2 Az első világháború idején a cári Oroszország zsidó lakosságának száma meghaladta a 7 millió főt. Ez a jelentős számú kisebbség tulajdonképpen „állam az államban” módon élt még a századfordulón is: bár az impérium lakosaként az orosz állam törvényei vonatkoztak rájuk is, ez azonban nem jelentette azt, hogy a többségi társadalommal azonos jogaik lettek volna. A cári Oroszországban kialakult antijudaizmus területileg is behatárolta életterületüket, ezzel tovább erősítette az elszigeteltséget. A huszadik század elején a zsidó társadalom nagy része vidéki kisvárosokban, stettelekben élt, nagyobb részük kifejezetten szegény körülmények között, kisebb arányban kispolgári, vagy alsóbb középosztályi létben. Anyanyelvük a jiddis volt, ez a 11. század környékén, német nyelvterületen kialakult nyelv, amely a zsidóság történelme folyamán használt szinte minden nyelvből őrzött és megőrzött, illetve integrált komponenseket. A 19. században elindult ugyan bizonyos társadalmi mobilitás: lehetőség nyílt arra, hogy kialakuljon egy felvilágosult, szekularizálódott és asszimilálódott: azaz eloroszosodott, elsősorban város lakó értelmiségi réteg is, azonban számát tekintve jelentősen eltörpült a milliós vidéki, stett-lakó zsidóság mellett.

Kiss Jenő Sándor a legfiatalabbik gyermeke volt az öt közül Kiss József magyar költőnek, aki egy fontos irodalmi és kulturális lap, *A Hét* szerkesztője is volt.

1885-ben született Budapesten, újságíró volt, elbeszélő és humorista. Életében két könyvet adott ki: egy elbeszéléskötetet és egy regényt; kiadatlanul hagyott körülbelül 300 oldal írást, melynek egészét *Pamflett*-nek nevezte, s amelyhez az itt közölt írás is tartozik. A már több mint hatvan éves írás előbb jelent meg spanyolul, mint az eredeti nyelven: furcsa utakat kell egy kéziratnak megtennie. A zsidó származású író valószínűleg 1944-ben halt meg, amikor a nácik deportálták a mauthauseni kivégző táborba. Valaki, aki vele volt, és akinek sikerült visszatérnie, azt mondta, röviden, az író lányának, Noéminek: „Ne várjátok vissza”. Amikor ő tudakozódni akart arról, hogy halt meg az apja, még rövidebben, csak ennyit tett hozzá: „Azt jobb nem tudni”.

Kiss Jenő Sándor bohém ember volt, szelíd, hűséges a testvéreihez és apja emlékéhez. A pénzzel nem tudott bánni, imádta a lányait, és foggal-körömmel védte Kiss József műveit, aki 1921-ben halt meg, és aki hallatlan sikert élvezett életében, ám akit már röviddel halála után elkezdtek támadni és becsmérelni.

Kiss Jenő Sándor a nagyapám volt, anyám, Éva, és nagynéném, Noémi apja. Az ő nevében és az ő emléke tiszteletére írom, amit írok.

Judit Gerendas Kiss

(A visszaemlékezés szövegét az eredeti írásmód szerint közöljük.)

KISS JENŐ SÁNDOR

Ifjuság

Már gyerekkorunkban hozzákötöttünk az irodalomhoz. Mint a trecento művésznövendékei a mesterség alantasabb munkáival mintegy a festéktöréssel és inaskodással kezdtük működésünket. Öt éves voltam. Szombatonként apámmal és a *Hét* egész szerkesztőségével beültünk a Central kávéházba. Ők dolgoztak, én pedig a képeslapokat olvastam, természetesen csak a képeket és nem a szöveget. Azután kéziratokat vittem az Atheneumba és kefelevonatokat a kávéházba. Ebéd kis-kocsmába, utána megint kávéház s 5 órakor, ha irodalmi hordásomra már nem volt szükség, beültettek egy konflisba és egyedül hazahajtottam. Mindig így lesz gondoltam ilyenkor. Egész életemben az irodal-

mat fogom fuvarozni mint a Révai testvérek nem türom, hogy az irodalom hordozzon a hátán. Egyelőre kijutott belőle valamennyiünknek. Apám a kéziratokat rögtön nyomdába küldte. Türelmetlen volt percig sem várt. Erre szerződés is kötelezte. Mire az egyik kéziratot elvittük s hazaérve azt hittük, hogy dolgaink után láthatunk, már indulni kellett az időközben befutott újabb cikkel. A *Hét* árnyalatilag hasonlított a napilaphoz: időszerűség az érverése. Képeket kellett felkutatni, munkatársakat feltalálni, hogy az események változásával átadjuk az újabb témát. Feltéve, hogy valaha is akarok tanulni, kérdéses, hogy hozzájutok. Programot vagy tervet csinálni hiába valószínűség. Annyi szent, hogy az irodalom keresztül húzza. Így bármennyire szerettük a költészetet, bizonyos félelem és ellenszenv riasztott tőle. Az irodalom gonosz volt hozzánk. Viz-

gáltuk az idegeneket, akik hozzánk bekopogtattak tapasztalataink öregbítésével szemmértékre íteltük meg, ki a prózaíró és ki a költő, ki a tudós és ki a diletáns és kinek nincs köze az irodalomhoz. Édes apám türelmetlen volt. Mindenről tudni akart. Nem várt bejelentést, hozzá nem kellett „Bejutni”. Ha csöngettek, még az ebédőtől is felkelt, megnézte, ki az, mit akar s már az előszobában kivallatta az idegent s vitte magával. Egyszer háromnegyed kettőkor ebédhez akarunk ülni, amikor becsönget valaki s a papa mindjárt bevonszolja magával.

– Ki jött? – kérdezte édes anyám.

– Idegen! Nem láttam még. Lírai költőnek látszik, kissé ábrándos, szép-arcu s a formákra úgy látszik sokat ad. Cilindert visel. Cylinder egy költőn.

– Soká fog maradni?

– Azt hiszem igen. Gyanusan dagad a zsebe kéziratoktól!

– Akkor hozzák be a levest! – adta ki anyám a rendeletet nagyon helyesen, mert az ifju roppant sokáig maradt nálunk: 1917-ig. Kosztolányi Dezső volt.

Az irodalomnak ez a gúnyos lenézése, bosszú kis életünk áldozataiért ma is él bennem. Csakhogy fodítva. Képtelen vagyok kézirattal bekopogni valahová. Minden homlok mögött gúnyos lenézést szimatolok. Szégyenlek kéziratot előhozni.

Néha tetszetős küldetés is akadt. Behivat egyszer az apám. Az ágya szélén ül Pichler Győző.

– Kérlek Sándor! Légy szives ugorj át az Atheneumhoz és intézkedj, hogy a képviselő úr részére külön példányokat nyomjanak.

Mindig kért, sohasem parancsolt.

– Kérlek – szólt közbe Pichler Győző – nem vagy bolha, hogy olyan nagyot ugorjál. Lent van a fiakkerem, parancsoljál kérlek.

Beülök a fiakkerbe s plurális maestatisban, ahogy kocsihátrol illik, adom ki a parancsot: Az Atheneumba megyünk, onnan visszajövünk a képviselő urért.

Elintézem a nyomdát s amint kilépek a kapun se hire se hamva a kocsinak. Na ezt jól megcsináltam! De Kossuth Lajos is. Állítólag amikor a képviselő Torinóban meglátogatta, a nagy emigráns így bucsuzott tőle:

„Pichler Győző vigyázz a hazára”. Egy ilyen emberre bízta aki még a saját fiakkerére sem tud vigyázni. Szaladok haza, a házunk előtt sincs a kocsí. Végleg elveszett. Beszámoltam küldetéséről és utána én is elszeleltem. Rajtam senki se keresse a fogatot. De olykor még ma is, ha baloldalon fekvő alszom, a lelkiismeret távoli mennydörgésére ébredek: „Hová tetted Pichler Győző fiakkerét?”.

Pofonokat nem kaptunk soha, pedig ma nagy nevelő és idegcsillapító hatását, sokra becsülöm. A pofonról határozatlan képzeink voltak. A történelem előtti kor zavaros emléke a valósághoz annyi köze van mint a monáknak. Jó szüleim egyéniségéhez nem illett s nézeteltéréseknél, különösen édesanyám még hanggal se tudott eléggé hadakozni. 16 éves lehetett Géza, egy iskolai kirándulást tett Velencébe. A bucsu ebédén a papa átadta neki a lírákat ilyen tanáccsal:

– Aztán fiam okosan viselkedjél és uri emberhez méltóan. Cigarettazhatsz is.

– Nem szabad cigarettázni! – riadt rá édes anyám.

– Csak cigarettázzál! Férfi vagy!

– Nem-fogsz cigarettázni!

– Dehogyan sem!

Géza nem is vágyott e kéjes élvezet-

Kiss József világos ruhában, háta mögött állva Kiss Jenő Sándor

Kiss Jenő Sándor, és bátyja, Kiss Ottó, a fényképész

re, kékült zöldült, hogy családunk Elsas-Lotharingiája lett s édesanyám látva, hogy a vitát hanggal nem győzi, rettenetes cselekedetre szánta magát: földhözvágott egy levesestányért. Rosszul mondtam, leejtett egy tányért. De ez a csörömpölés borzasztóan megrázott valamennyiünket, s a cigarettázást népszövetségi alapon oldotta meg: nyitvahagyta a kérdést. A tányér azonban bár megtörve, kariert csinált. Hasznosnak bizonyult, s ha nagy néha megoldhatatlan viták támadtak, a gye-

rekek fölött, hol az édesapám, hol az édesanyám vágott földhöz egy tányért egyre biztosabban és begyakoroltabban. A hatás mindig bekövetkezett, a cseréppel való argumentálás csak akkor ment ki a divatból, amikor jobb idők jöttek s a közönséges asztal-neműt sevresi és meissenai porcelánnal váltották fel.

A nézetkülömbösek apróságokból keletkeztek. A nevelési elvek eltérésétől. A ruha és cipő-rendeléseknél anyám a gyakorlatosságot nézte, s a saját izlését érvényesítette. Apám más nézetű volt: – Olyan ruhát válasszatok, ami nektek tetszik. Ne törődjete senkinek az izlésével. Ti viselitek, ti határozzátok meg, milyen legyen. Csak bátran és őszintén.

A zivatarok ebédnél törtek ki, mert akkor voltunk valamennyen együtt. Ezért aztán kerültük azokat a témákat, amelyek veszélyes vizekre vezethettek. Kivéve Zsóka hugomat, akinek

csodálatos érzéke volt, hogy puszkaporos időkben olyan kinos kérdéseket tegyen fel, ami robbanásra vezethet. December hó 22-én a naptár kérelmelhetetlen pontosságával fordult hozzám már a leves tálalásánál: – Sándor barátom! Holnap bizonyítvány osztás lesz. Hány secundával tiszteledd meg királyi házunkat?

Mindenki süketnek tetette magát s a levesbe temetkezett, legfőképpen az édesapám.

– Egyet sem! – sziszegtem vadul.

– Lehetetlen! Hát már a tradíció sem tiszteledd? Hogyan ünnepeljük a karácsonyt négyeseid nélkül? Ha akarod, szívesen érted megyek, segíteni a dacikat hazahozni.

A bizonyítvány megteremtette az erkölcsi pofont. Ez Kiss József különlegessége. Két mondatban epigrammatikus tömörséggel leszidott s azután megszűntem számára létezni. Nem vett tudomást rólam. Az év így kétrészre oszlott. December hó 23-tól június közepéig nem beszélünk egymással. S ez születési hibámon felül még zárkozottabbá tett. Nyáron azután jóbarátok voltunk. A leglesujtóbb erkölcsi pofont ötödik gimnáziumba kaptam. Husvétii bizonyítvány után így szólt: – Én pedig ilyen emberrel nem ülök le egy asztalhoz. Eredj a szobádba étkezzél külön, nem akarlak többet látni!

Ez a büntetés, mint utóbb kiderült inkább a szüleimnek volt büntetés. Ránehezdedett kedélyükre. Ez már elszakadás, mint a halál. A családi ensembleből hiányzott a burleszk kómiкус éretlen tréfaival, engem pedig boldoggá tett. Robinson szigetet kaptam. Egyedül, teljes magánosságban élhettem, úgy ahogyan vágytam és ehhez még megkaptam a teljes szabadságot. Szobámból jobbra nyílt a kiadohivatal. Minden ujság, könyv és hír rendelkezésemre állott, balról pedig a konyhába volt a kijárás s innen a cselédszobába, talpköve a tiszta erkölcs, s ezen keresztül az udvari lépcsőházban. Jöhettem, mehettem, senki sem látott. Irodalmi szakácsnéknak a legkitünőbb püspökfalatokkal próbálta kiegyensúlyozni a köztünk fenálló korkülömbiséget.

Ha az olvasásba vagy álmodozásba belefáradtam, kibámultam az átjáró-

ház udvarára /Rökk Szilárd-ucca 18/ ahol a hírességek úgy vonultak keresztül, mint a Váci-uccában. Minden nap megjelent Molnár Ferenc – egyenesen a Budapesti Naplótól jött – viruló fiatalságában, csodálatos porcellán nadrágijában, amit halálosan irigyeltem tőle.

Kicsinyek voltunk még, amikor anyám gyakran beszélt arról, hogy az apánk nagy és híres ember. Ezt egyszerűen tudomásul vettük, de nem hatott meg. Előttünk a nagyság és a hírnév olyan közönséges és következetes valami volt, mint nyáron a mosóruha. Sorrend, az utolsó fokozat a halhatatlanság ami a halállal együtt köszönt be. Olyan bizonyosság, mint nyugdíjba-vonuláskor a miniszteri tanácsosság. Szóval a hivatalosan közölt hírnéven kívül a papa költészetét nem ismertem, kivéve az „Egy sir”-t, „Simon Judit”-ot és „Ágota kisassony”-t. Akkoriban rosszul szerkesztették az iskolai olvasó könyveket, mert ezek a versek mindegyikben bent voltak. Most tehát Robinson életemet Kiss József költészetének tanulmányozására fordítottam. Mégis illik ismerni az apa munkásságát. Határozottan tud irni –állapítottam meg az első oldalak után. A következő lapoknál pedig: „Nagyon tehetséges ember!”. A kritikai megállapítások a tizedik oldalnál megszűntek. Rabja lettem ennek a verses könyvnek. Csiky Gergely azt írta első kritikájában 1876-ban a temesi lapokban: „Aki felnyitja a kötetet s olvasni kezdi, önkénytelenül forgatja tovább és tovább a lapokat s sajátos, eddig nem tapasztalt bü-bály fogja el lassankint valóját”.

Ez a bűbály ejtett meg engem. Mélységes tisztelettel teltem el, éreztem felsőbbiséget s ettől a tiszteletelő (*sic*) soha sem szabadultam meg többé. Valósággal kettőnk közé feküdt, elválasztott. Hiába volt mellettem emberi egyszerűségében, szeretetének egyre gyengülő megnyilvánulásával, a tisztelet, amelyhez magam értelmisége vezetett, elkülönített bennünket. Véremmé vált, hogy a trón lépcsőjétől kötelező a három lépés s boldoggá teljesített a tudat, hogy alma vagyok, ha messzire is gurultam a gyönyörű fától s ez a tiszte-

let okosan megfosztott, hogy valaha is almavirágzási ábrándokba essem. Ha úgy gondolják, hogy emlékezéseimben vajmi kevés tisztelet és kegyelet nyilvánul meg, akkor csak a közmorálhoz igazodnak. Mert az én felfogásom és meggyőződésem szerint a tiszteletem mélyebb és igazabb, mert emberi.

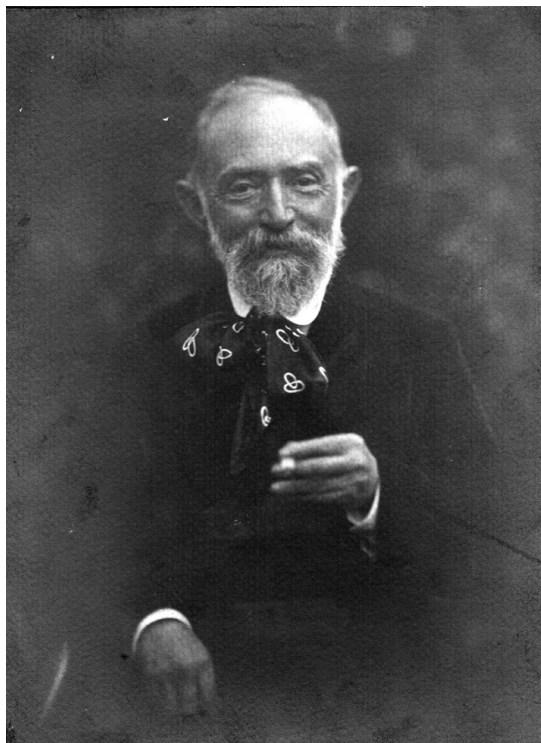
Sajnos a Robinson élet csak tíz napig tartott. Egy este, amikor a Jehova fekete éjszakáját teregettem, rámnnyit az apám. Elsápadtam. Nem tőle féltem, hanem, hogy kiderül a titkom. Nem tudnám magyarázatát adni ennek a szemérmességnek – vajmi kevés jelét adtam e Pamfletben – amely véretem gyors mozgásba hozta. Halatlanul szégyeltem, hogy a verseiben gyönyörködöm. S ha rajta-kap rögtön meg kell halnom. Bár a halálra e percben csak egy lehetőség látszott: megpukkadni. Amíg a divánhoz ment, az asztalra borulva ölembe sepertem a könyvet s míg mély lélegzetet vettem a pukkadáshoz, a lábaim közé szorítva a kötetet, óvatosan csusztattam lefelé. Megmenekültem. Fellélegzettem. A fölfedeztetés már nem riogatott. Fölragyogott az arcom: halk koppanás tudósított, hogy a könyv az asztal alá érkezett. Most már nyugottan hallgattam a szelid és meleg eszemhez fellebező dorgatóriumot, melyből kicsendült elnéző bölcsessége. Ma kereszténynek mondanák szavait – bár e keresztény kor nem gyakorolja, pedig enélkül az élet örvényeket támaszt – felejteni és megbocsájtani.

Juliskáról sem felejtkezhetem meg. Háztartásunk alkalmazottai közül ő volt az egyetlen irodalmi szakácsnőnk. Nem hősí Cirano, vagy görög, hanem nagy előreugró orra, hirdetni látszott a paraszti megfigyelést, hogy a természetes orr az intelligencia jele. Egyébként jóformájú, jólöltözködő nő a harmincon innen. Az apámat mélységesen tisztelte és éreztette vele, hogy hódolata nem cselédi alázat, hanem a gyönyörűséget nyújtó művész tömjénezése. Az apámat feszélyezte is ez az örökké komoly és méltóságteljes hölgy, aki tökéletes jambusokban és troheusokban szökdelve hordta a levelestálat, mintha expiálni akarná apámnak némely jambusok ellen elkövetett

állítólagos bűneit. Az egész ház félté és tisztelte az irodalmi szakácsnőt, aki rajtam kívül csak anyámhoz ereszkedett le annyira, hogy közölte vele egyes cikkekről a véleményét. Mivel kitünően főzött, becsületes, dolgos és tartózkodó volt mint egy lady, szereték és bizonyos előjogokat élvezett. Például vasárnaponként szerkesztőségi jeggyel színházba járhatott s engem részletesen tudósított azokról a darabokról, melyektől eltöltöttak: „Az örnagyurról”, „Az osztrigás Miciről” és „Az erény utjairól”, melyet különben együtt tapostunk. Mosogatás után nekilátott az újságolvasásnak. Uralkodása alatt, ha valami napilap, vagy folyóirat hiányzott, mindjárt a konyhában keresték. Vagy az ablakhoz ült s ellenőrizte, hogy ki jön a szerkesztőségbe. Minden munkatársat ismert. Összes ügyeiről tudott. Ő volt az Intim Pista öse.

– Nézze! – mondotta nekem – nem tűnt fel még magának, hogy ezek az írók majdnem mindannyian soványak. Csak a sovány ember tehetséges, vagy azért soványak, mert a *Hét* munkatársai. Itt van a Lovik Károly! Na ez még hagyján, mert az izmos, de a Cholnoky Viktor igazán csak a havelokja sétáltatására való. A Szini Gyula, Telekes Béla, no meg a Krudy Gyula, aki soványságát hosszúságával is öregbiti. Ennyi sovány ember egy helyen. Megmondhatná a papájának, hogy nyáron, amikor a nagyságos asszonyék nyaralnak, hívja meg az urakat állandó ebéd és vacsora vendégül. A *Hét* cikkein is nyoma lesz a jó kosztanak. Az volna egy újság, amelyet én szerkesztenék Kiss Józseffel. Ő a tollával én meg a főzőkanállal. Ugy kihizlalnám az urakat, hogy az irodalom történet is feljegyezne.

Ezt az epikureizmust nem kellett volna sokat magyaráznom az édes apámnak, de erre nem merészkedtem. Szükség sem volt rá, mert Kiss József szerette a társaságot. Szalmaözvegységünk alatt mindig volt vendég az asztalnál, többnyire a *Hét* munkatársai. Az ebédeket szabályszerű tanácskozás előzte meg. Kiss József és az irodalmi szakácsnő megtárgyalták az elkészítendő ételek összeférhetőségét és árnyalati finomságait. Egyszer korán reggel, legéde-

Kiss József

tosan akkor ölelem meg magát, amikor magában is hajlandóság van engemet megölelni.

– Ebből a hajlandóságból még mindig nem lesz gyümölcsös rizs.

A beszélgetésünk még sem volt falrahányt borsó, mert a rizs olyannak sikerült mint amilyennek kívánták.

Az irodalmi szakácsnő eltűnt az ismeretlen szakácsnők rengetegében, de orra örökké fog élni emlé-

kezetemben. Kamasz éveimben a holdkorossággal is kacérkodtam. Egy éjjel felkeltem ágyamból, kinyitottam az ablaktáblákat és a párkányra léptem. Ijedten és rémülten kiáltott rám az édesanyám, mire vissza-bujtam a paplan alá. Kár. A világ egy pamflettel lett volna szegényebb. Reggel ámulva értesültem a kalandról. Egyszer meg nyáron egészen egyedül voltam a lakásban. Este lefeküdtem az ágyamba és reggel 5 órakor a harmadik szobában egy fotólyban borzasztó hidegre ébredtem. Egy szál pendelyemet Zephyros tévedésből vitorlának nézte s úgy megduzzasztotta, hogy majd el indultam az ismeretlen vadnyugatnak. Ezek voltak valóságos alvajárásaim, melyek elmaradtak és később csak imaginárius alapon voltam holdkoros. Gyakran lefeküdtem a paradicsomban és felébredtem a pokolban. Az is megesett, hogy amikor szemememet lehunytam, tele volt a pénztárcám s amikor felnyitottam pilláimat, kongott az ürességtől a bugyelláris. Más rendes ember ilyenkor a rendőrségre szalad, de én okkultista létemre csak a nagyszerűséget láttam benne. Csak kivételes nagy ember költethet el álmában valóságos pénzt, amiben igazam is volt, de az ilyen nagy embernek legalább is Morgan legyen a nagybátyja.

sebb álmomból költött fel az irodalmi szakácsné: – baj van!

– Annál nagyobb baj nem lehet, minthogy felzavart.

– Éjjel cédulát tett a konyhaasztalra a nagyságos ur, hogy Angyalffy Erzsébet festőművésznő jön ebédre, tegyék ki magamért. Az étlapot is megcsinálta. Ragu leves, fogas pulard, sülttészta és jégbehűtött gyümölcsös rizs, ahogyan Glück Frigyesnél készítik. Tehát tessék nekem megmondani, hogyan csinálja Glück Frigyes a gyümölcsös rizst.

– Gyümölcsből és rizsből!

– Ne mondja! Még elhiszem! Maga majdnem olyan bölcs mint amilyen szép!

– A szépségemet ne bántsa! Ez gyöngye oldalam. Különben keltse fel a papát és kérdezze meg tőle.

– Azt nem merem!

– Telefonáljon a Pannoniába!

– Azt sem merem. Megszid a nagyságos ur!

– Akkor tegyen úgy, mint a *Hét* munkatársai: Ha nem tudnak valamit, az intuíciónkból merítenek.

– Maga se menjen vizbefulónak segítségére. Eddig a Glück Frigyes receptjét nem tudtam, most tanultam hozzá egy szót, amit nem értek. Mi az intuíció?

– Intuíció édesem az, hogy én pon-

„Nekem női sors jutott”

**Judit Gerendas Kiss íróval,
Kiss József költő Venezuelában élő dédunokájával
beszélget Németh Ványi Klári**

„Egyéb megjegyzésem annyi, hogy a te üldözött, lebecsült, zsidó fajod veszne ki magvastul!”

Az idézet egy antiszemita levélből származik, melyet Kiss József „büd. zsid”-nek címeztek a Népszínház utcába 1921-be.

„Caracasban olvasom dédnagyapám, Kiss József oly szép dallamos költeményét és roppant örülök, hogy újra kezdik felfedezni és értékelni őt Magyarországon.”

Judit Gerendas Kiss hozzászólása a *Versek* című blogban.

– *Két blogerina, akik szeretik a verseket, egész véletlenül botlott egymásba a világhálón, vagy volt ebben a találkozásban egy csipetnyi „égi” szándékosság a költő dédapa Kiss József részéről?*

– Régóta figyelemmel kísértem a *Versek* blogot. Nagyon jó irodalmi ízléssel válogatott szövegeket olvastam itt. Természetesen külön öröm volt rátalálni dédapám, Kiss József költeményére.

– *Elolvastam a hozzászólását Borika Versek blogjában és megkerestem. Félig meddig mégiscsak a dédapja*

hozott össze bennünket, már ami a verseit illeti. Hogy került Caracasba?

– Szüleimmel és testvéreimmel 1947 szeptemberében, hét éves koromban hagytuk el Magyarországot.

– *Milyen emlékei vannak az országról?*

– A legmeghatározóbb emlékem a Duna. A szépsége, a hídjai, a jelenléte. Mindig megjelenik írásaimban, anélkül, hogy ezt elhatároznám. A másik intenzív emlékem Túrkeve, ahol édesanyám Kiss Éva, anyai nagyanyám Woziwodzky Elza, és a húgom átvészeltük a háborút. Budapestről

menekültünk falura, itt nem ismertek bennünket. Túléltük. Sikerült elbújnunk Hitler elől. Szép, fiatal édesanyám, napjait többnyire a spájzba töltötte. Ide bújtatta nagyanyám és a kamra ajtaja elé tolt egy nagy szekrényt, hogy észrevétlen maradjon. Anyai nagyanyám katolikus családban született és nevelkedett, neki nem kellett rettegnie a vallása és a származása miatt. Férjét Kiss Jenő Sándort, Kiss József legkisebb fiát, aki szintén író volt, anyai nagyapám Mauthausenben gyilkolták meg 1944-ben. 59 évesen halt meg. Még őrzöm levelezőlapjait, amit a budapesti gettóból írt nekünk Túrkevére. Akármilyen hihetetlennek tűnik is, humoros hangvételűek és tele vannak szeretettel. Kiss Jenő Sándor mindössze két könyvet adott ki, *A gép* című elbeszélés kötetet és egy regényt, amit ő korrajznak nevez, *Őnagysága Rómába megy*. Aztán jöttek a zsidótörvények és nem publikálhatt tovább. Elég sok kézirat maradt tőle, a fele itt volt édesanyámnál Caracasban, a másik fele nagynénémnél, Kiss Noéminél Magyarországon. Noémi szerette volna megjelentetni ezeket a publikációkat. Sajnos az álma nem teljesült. A feladat rám vár. Különös, nagyapám *Ifjúság* című elbeszélése előbb látott napvilágot spanyol fordításban blogomon (*La balada del bajista*), mint magyarul.

– *Önt hazájában sikeres íróként tartják számon?*

– 25 évig az Universidad Central de Venezuela Escuela de Letras (Bölcsészettudományi Karán) tanítottam irodalomelméletet és irodalomkritikát, később az intézmény igazgatónője lettem. Hosszú ideig csak elméleti és irodalomkritikai könyveket írtam, aztán áttértem a szépirodalomra. 1996-ban megnyertem Venezuela legrangosabb

Nagyszüleim: Kiss Jenő Sándor, ölében édesanyám, Kiss Éva, Wozniwodzky Erzsébet, karjaiban Kiss Noémi

elbeszélés pályázatát, a *La escritura femenina* – A női írás című szöveggemmel, mely egy kis ironikus fricska a feminizmus orrára. 2000-ben jelent meg *Volando libremente* (Szabadon szárnyalva) című elbeszélés kötetem, majd 2006-ban *La balada del bajista* (A rockzenész balladája) regényem, melyet 2007-ben Premio Municipal de Novela díjjal méltattak. Egyébként ebben az írásomban Kiss József 1911-ben írt *Legendák a nagyapámról* című, műve fontos szerepet játszott. Talán egy kicsit ihletője is volt a könyvnek.

Bermann Róza, Kiss Józsefné

*– Megörökölte dédapja, a „megfoghatatlan macacs törtető” egyre merészebbre növő szárnya-
it? Ön is tud repülni, miközben gyalog jár?*

– Nem. Félek, hogy nem. Nekem női sors jutott. Azzal nehéz repülni, túl sok minden van az ember vállán. Kiss Józsefnek volt egy komoly segítőtársa, a felesége, „Hamupipőkéje” Bermann Róza, sőt képes volt egy egész nagy társaságot toborozni maga köré. Juszuf, a költő szabad volt. Rólam ez kevésbé mondható el. Én a nagy időből tépek ki darabkákat, így építem a művemet.

– *Műfordító is. Kiss József költészetét tolmácsolja a spanyol nyelvű olvasóközönségnek?*

– Szabó Magda Katalin utcáját, Örkény István Egyperceséből egy széles válogatást már átültettem magyarról spanyolra, most egy antológián dolgozom, mely, több mint 20 magyar író elbeszélését fogja tartalmazni. Dédapám műveit fordítani nagy merészség tőlem, mivel prózát és nem verset írok, a lírát szerintem igazán költő tudja visszaadni. Persze, azért lefordítottam pár versét spanyolra, de ezeket nem kiadásra szántam. A blogomban olvashatóak.

– *Arra nem gondolt még, hogy magyarul írjon? Mit jelent Önnek a magyar nyelv?*

– Rendszeresen olvasok magyar prózát, verseket, de anyanyelvemnek a spanyolt tekintem. Spanyolul álmodom. Ez a nyelv van a tudatalattimban. Viszont ha álmaimban a szüleim is szerepelnek, velük mindig magyarul beszélek. A testvéreim közül mindenki tud magyarul, de velük is mindig csak spanyolul beszélünk, csak a szüleinkhez szóltunk magyarul. A magyar nyelvben nem találom meg az irodalmi kifejezőképességemet. De számolni mindig magyarul számolok. Ez valószínűleg azért van, mert az óvodát és az első elemi Magyarországon végeztem.

– *Venezuelainak, magyarnak, vagy zsidónak tartja magát?*

– Mind a háromnak, de ugyanekkor egyiknek sem. Intenzíven élek bennem a magyar és zsidó gyökerek, azonban már egy hosszú élet köt Venezuelához, az itteni eseményekhez, kultúrához, történelemhez. De sokszor idegennek érzem magam az emberek között, olyan Camus-i módon, akkor azt gondolom, hogy nem tartozom sehová. Máskor meg úgy érzem, hogy a hazám az irodalom és kozmopolita vagyok, semmi sem idegen tőlem, ami emberi.

– *Kik a kedvenc kortárs magyar írói?*

– Szabó Magda és Kertész Imre.

– *Kiss József többi gyermekének mi lett a sorsa? El tudtak bújni?*

– Kiss Erzsébet és Kiss Géza a budapesti gettó felszabadítása után halt meg. Hosszú éhezés után hirtelen ettek,

**Szüleim:
Gerendás Tibor
és Kiss Éva**

és ez okozta a vesztüket. Kiss Edit a háború alatt szanatóriumban volt, eltűnt. Nem lehet tudni, hogy bombatalálat érte az épületet, vagy őt is elhurcolták és megölték. Kiss József legidősebb fiának, Ottónak, a kitűnő fotográfusnak szerencséje volt, ő még a háború előtt meghalt. A Petőfi Irodalmi Múzeumban láthatóak a fotói. Többnyire portrék, de nagyon sok felvételt készített Budapestről is. Nem műtérben, hanem kint a természetben fotózott. Abban az időben ez a megoldás újjátnak számított a szakmában. Az interjú elején idézett antiszemita átok nem fogott. A költőnek jelenleg öt élő dédunokája és öt ükunokája van. Sikeres emberek, orvosok, újságírók, egyetemi oktatók. Bár őszintén bevallom ezt az 1921-es levelezőlapot az átok szövegével nem ismertem. Nagyon mélyen érintett. Megviselt, de túltettem magam rajta. Az átok nem fogott! Élünk és élni fogunk!

– *Bizonyára ismeri Kiss József Az ár ellen című versét és az alábbi sorokat, melyeket 1882-ben a tiszazsláiper kapcsán írt. "Mi nem szeretjük e hazát, / Ránk olvassák oly könnyedén." Azóta sok év eltelt, mit gondol,*

történt változás a magyar társadalomban ezeket az előítéleteket illetően?

– Az emberiség semmit sem tanult a XX. század nagy tragédiájából. Az antiszemitizmus Magyarországon is ugyanúgy, ahogy Európa más országaiban is napról-napra erősebb. Sajnos a rasszizmus is. Érthetetlen, amit egyes szervezetek csinálnak Magyarországon a cigányokkal. Sajnos sokan szemet hunynak efelett, mint annyiszor már a történelem során

– *Szereti Magyarországot?*

– Szeretem-e? Amikor a kérdését olvastam, pont Liszt 19. Magyar Rapszodiáját hallgattam, Roberto Szidon magyar származású, brazil zongorista játékában. Pár nappal ezelőtt kölcsönadtam egyik barátomnak egy Bartók lemezt. Chico Buarque kitűnő brazil író Budapest című regényét olvasom esténként. Vasárnap, azt hiszem, paprikás csirke lesz ebédre. Szeretem-e Magyarországot? Igen vagy nem helyett inkább azt válaszolom, mindig velem van.

Judit Gerendas Kiss blog: www.labaladadelbajista.blogspot.com

JUDIT GERENDAS KISS

Mindig lesz egy kis idő a nosztalgiára

Egy álmos délutánon, amikor az ember agya semmiféle hasznos tevékenységre nem képes, úgy határoztam, rendet rakok a dolgozószobám polcain és fiókjaiban felhalmozódott papírkupacok és egyéb kacatok között. Véletlenszerűen kezdtem fölforgatni azt az összevisszaságot, amely az egyik asztalfiókom tartalmát képezte, és ahol békésen éltek együtt cédulák, szelvények, nyomtatványok, fénymásolatok, dokumentumok, rajzok, iskolai füzetek, sorsjegyek, számlák, átvételi elismervények, almanachok, meghívók, levelek, vények, borítékok, kéziratok és ételreceptek. Kétségbe ejtett a magam számára kitűzött feladat, és eltűnődtem, vajon hol kezdjem el. Nyomasztó meleg volt, és már megkísértett a visszavonulás gondolata, amikor, szinte észrevétlenül, egy fénykép került a kezembe, amire nem is emlékeztem. Megjelenése az ismerős tárgyak között váratlan kinyilatkoztatásként hatott. A kusza, színes forgatag mintha eltűnt volna, és egy lány felémelt tekintete lépett nyomban a helyébe: ragyogó arca kivetült a világ-mindenség felé, teli volt bizalommal és kedvességgel, egyszerre volt gyöngéd és szilárd, tekintete, amely a látóhatáron merengett, kimondhatatlan és meleg volt; csodás álomban álmodta önmagát. A régi, sötétbarna fénykép, melyen a fiatal lány arca magába sűrítette a lemez minden fényét, tökéletesen megmaradt a szögletes kartonpapírra ragasztva: a fényképész-műtermet hirdette, amely arra a látszólag lehetetlen feladatra vállalkozott, hogy egyetlen képen rögzítse a fiatalság tűnő villanását, a szempillák rebbené-

sét, a finom vonalakkal metszett orr rajzát, a hátrafelé fésült, lágy hajat, melynek vékony szálai sötétszőkén reszketnek, végül pedig egyetlen fényfolttá válnak, és lemondanak a pompás megjelenésről azért, hogy ezt az édes arcot tisztán, minden ékítmény nélkül mutassák.

A karcsú nyakat vékony gyöngysor vette körül, a vállát és felsőtestét pedig – csak ennyit lehetett látni belőle – egyszínű, hosszú ujjú ruha fedte, vastag, puha anyagból; a fényképen ez is barnának látszott, és rajta, egyszerűen, iskolásan, három nagy, fehér gomb sorakozott.

A fényképen az 1916-os keltezés szerepelt, és a lány, aki a századdal született, alig volt tizenhat éves abban a tovatűnő pillanatban, amikor arcát felemelve a fényképezőgép fölé nézett, míg elkattintották, és a fényképezés véget ért.

Rabul ejtett a varázsa, és azt kérdeztem magamtól, hogy azután merre fordíthatta ezt az álmódzó tekintetet, és vajon hol lehet a többi fénykép, amelyek bizonyára szintén akkor készültek a testvéreiről, akik közül ő volt a legkisebb. Vajon eltette a fényképezés után azt a gyönyörű, aprócska gyöngysort egy láda mélyére, ahol semmiféle titok sem lapult? Derűs, ragyogó arca, amit álságosság és festék nélkül tárt a világ elé, semmilyen rejtélyt nem takart. Csak azt a reményteli ábrándot, hogy az élet természetes bizonyosság, biztonságos, egyértelmű.

Amikor utoljára láttam, öreg áll a folyamatosan reszketett, és még mindig szép, kék szemei – már alig látott – könnyben áztak. Remegő hangon mondta:

– Itt hagytak... – és sóhajtván hozzátette: – Mindenki elment...

– Hát akkor csak várjanak még rád jó sokáig odaát! – mondtam neki, és megpróbáltam kissé felvidítani.

Meglepődött, felnevetett, és többször is így mormogott magában:

– Azt mondja, hogy csak várjanak sokáig...

Nyolcvanhét éves volt akkor, és szegény, elhasznált teste már nem engedelmeskedett, bár az elméje még élénken ragyogott, és mindennel tisztában volt, ami körülötte történt. Arca szépnak látszott, pedig már hiányoztak a fogai, ezért orcája behorpadt. Fehér hajkoronája fénylett, ám a fotó derűs, törekeny lánykája helyét az elaggott jelen foglalta el, ahol a test kaotikus mivolta csak nyugtalanságot és zavart okozott. A kedvességet már régen elmosta az idő: helyette csak kedvetlenség, indulatok és szomorúság maradt.

Ágya körül, ahonnan már három hosszú esztendeje nem kelt fel, sem gyerekek, sem unokák nem álltak. Az értelmetlen, tartalmatlan órák végtelenné nyúltak, és egyetlen esemény sem bolygatta meg az időt, amitől meg volt fosztva; bár az élet látszólag kegyes volt hozzá, amikor a hosszú élet ajándékával jutalmazta meg. Én csak afféle unoka-unokahúg voltam, aki egy másik kontinensen él, több mint tízezer kilométer távolságra; átutazó, aki az utóbbi húsz évben alig háromszor látogattam ide, ebbe a városba, ahonnan származom, és ahol ő szinte az egész hosszú életét leélte.

Feszengve ültem mellette, és nem tudtam, miről beszéljek; a szoba ablakán át láttam, ahogy hullanak a levelek a fákról. A szobából, amit öt másik idős emberrel osztott meg: jóformán egyikük sem tudott fölkelni az ágyából, torzak, nyálasak és pisisek voltak, s alig-alig tudtak már kibocsátani ma-

gukból valami torz nyöszörgést, ami mintha nem is evilágból jött volna. Az egyetlen, aki még mozgással próbálkozott a szobában, úgy tette mindezt, hogy nem emelte föl a lábát a talajról, groteszkül utánózva a vonatosdit játszó gyerekeket.

Ő már meg sem próbált felkelni. Körvonalai mozdulatlanul rajzolódtak ki a párnán, amin támaszkodott: éppolyan változatlanul, mint a sziluett, amit a fényképezősgörgetett egykor, hetven éve, a szögletes kartonpapírra; mint a mára véglegesen lezárult jövő felé vetett pillantás. Az emlékezés talán nem is képes már felidézni azt a helyet és időt, amikor ragyogó álmodásban a fényképezősgörgette föl nézett, és szemében még ott csillogott az ábránd és a remény. Ha megpróbálja bejárni azt a csaknem háromnegyed évszázadot, ami a fényképezősgörgette elcsattanása és a szomszédasszony torz nyöszörgése között telt el, talán találhat még néhány állomást az emlékek között, amire visszagondolhat, hogy rögzítsen néhány hangot, mozdulatot vagy képet. Például ott egy sziget a folyón, ahová annyi szombaton és vasárnap járt, vőlegény és gyerekek nélkül; ám magával vitte egyik testvérének a lányait, akiket sajátjaiként fogadott el: ők valamiképpen meg tudták őrizni kék szeme csillogását, és örömet hirtettek egyszerű szívébe. Dallamos hangon szavalta a lányok nagypjának verseit, aki aprócska, szakállas ember volt, magát csak gnómnak nevezte; néhány verse, balladája mesének tűnt, míg mások olyanok voltak, mint a visszafojtott sírás. – *Valaki hazajött, aki nem volt itthon** – ejtette ki ütemesen a szavakat, míg a folyó mellett haladtak, melynek partjáról évekkel később a németek hurcolták el a lányok apját, a költőnek a fiát, aki e szavakat írta; a szavak pedig kristálytisztán emelkedtek fel az erdő fái közül. *Aki hazavágyott mindörökké titkon* – szavalta a lány, míg a kicsik megbabonázva hallgatták, anélkül, hogy valójában tudták volna, miről is van szó, bár azt megértették, hogy *valaki* végre *hazajött*.

Több mint fél évszázaddal a séták után én magam is hazatértem, és aki valaha a legkisebb lányka volt – vagyis a nagynéném, a mára hetvenéves

öregasszony – egy napon elvitt ahhoz az ódon, hatalmas épülethez, ahol a költő élt egykor: megmutatta a koszos, foltos, törött márványtáblát, ami ki tudja, mióta ékesítette a bejáratot, és amelyen a mára már olvashatatlan betűk nem lehettek többé jelek, és semmit sem közöltek azokkal, akik sietősen járkáltak ki-be az ósdi kapun. *Valaki hazajött, aki nem volt itthon*, olvasta a nagynéném; *aki hazavágyott mindörökké titkon*, folytatta, és akkor észrevettem, hogy nem is nézi a táblát, amit az idő és a feledés már szinte simára törött. *Valaki hazajött*, fejezte be, és akkor elmentünk, mert a szeretetothonban ott várt minket az ágyában az öregasszony – persze, sehol máshol nem is várhatott volna –, és még el kellett mennünk megvenni neki az ételeket, amelyeket rágni sem kell, és amit ő majd órákig csócsál, mint valami ínycsok.

Átvágtunk az egyik hídon a folyó fölött, és a távolban egy szigetet pillantottunk meg a víz közepén. Lehetett akár a Sohatöbbsziget vagy a Kincses sziget is, de valójában nem volt sem az egyik, sem a másik, mert a varázslat darabokra tört, és a lépések nyomai semmiféle jelet nem hagytak az ösvényeken. Már nem hallatszottak sem a kacagások, sem a szavak zsongása, és abból az egész szaladgálásból csak ez az öreg, barna fotó maradt, amit én, most megint több ezer kilométer távolságban, a kezemben tartok, miközben a rendíthetetlen lány továbbra is valahol a fejem fölött néz egy időben és térben nem létező pontot. Változatlanul ismételte meg a konok gesztust, a reménytelen ábránddal teli pillantást, ami semmire sem kötelezte; emlékké, emlékképpé vált, történelmi tárggyá, végérvényesen a történelem folyamának peremére helyezkedett. Lehorgonyzott kimondhatatlan álmába, örökké mozdulatlanul és örökké reménykedően, bezárva egy téglalap keretei közé, ami mindörökké fogva tartja már haszontalan derűjében, melyből többé már lehetetlen kiszabadulnia.

A fényképezősgörgette kattánása már talán a végtelenben utazik valahol, soha el nem múló hanghullámokban, melyek éppúgy foglyai a határtalan ürességnek, mint az az apró négyszögletű

térbe zárt kép, amit elmélyülten szemléltem. Csaknem egy évszázad telt el azóta, hogy a fényképezősgörgette elkatintották, és befejeződött a fényképezkedés: ez a pillanat bizonyára lehetővé tette, hogy a lány ismét megmozduljon, visszatérjen a pózolás kötelező mozdulatlanságából, és forgószélként pörögjön, kacagjon, vidáman; még szinte gyerek, alig felejtette el a babáit, amelyeket nem sokkal ezelőtt még gyöngéden ringathatott. Talán afféle kilencszázas években készült porcelánbaba lehetett, nagyon fehér, piros-pozsgás, a nyakán bársonyszalag; nagy, kerek, tágra nyílt szemű, kézzel varrott kis ruhában – melynek szőtt-hímzett-slingelt az alja –, selyem alsószoknyában és aprócska atlaszcipőcskében; olyan, aminek hajlítható a karja és a lába, bár csak kicsit mozog, és a haja – sötét, mézszőke – valószínűleg a lány hajából levágott valódi fűrtökből készült, elvégre elképzelhetetlen volt, hogy egy valamirevaló babának ne a gazdájától kapott, természetes haja legyen.

Bárhol is legyen ma ez a baba – ha még egyáltalán megvan valahol –, egy ládában vagy egy gyűjtő tulajdonában, padláson vagy régiségboltban, hajának arany szálai még biztosan ragyognak, mintha csak maga a nap csorogna rájuk, szilárdan, csillogón: még jól tartja a ragasztó, amivel a parókat készítő gyakorlott kéz odaragasztotta a kerek porcelánkoponyához. Gazdájának haja azonban nem csupán fényét és szilárdságát veszítette el, hanem a színét is: az évek fadaradhatatlan munkája az utolsó csepp szőkeesetet is kiszívta belőle, és a lány fején egybeolvadó méz édessége és nap meleg helyett az öregasszonyén – ez lett a lányból – már a hó hidege vert tanyát.

Emlékeimben a fotón látható kép fölé egy másik kép vetül, szavakból. Évek során át szövődött beszéd, gyerekkoromban hallott foszlányokból; amikor anyám, az a másik kislány, aki verseket hallgatott a folyón, ott a szigeten, hiába igyekezett gátat szabni emlékei áradásának, így alkotta újjá a saját történetét, melyben a családtagok alakja, időben és térben egyre távolabb kerülve, lassanként mitológiai dimenziót öltött és ragyogóvá vált.

Különleges fény áradt belőlük, csodálat, tisztelet és vágyakozás tárgyaivá lettek, jószándékkal és bölcsességgel teljesek, megfoghatatlanok, elérhetetlenek voltak. Ezekből a mesebeli, varázslatos figurákból anyám elbeszéléseiben kiemelkedett egy: nagynénje alakja, amely számomra most szétválik a fotón látható lányra, a menhelyi öregasszonyra, a – talán babázó – kislányra és a családi történetek körvonalaira.

Hátradőlök a fotelban, ahol rendezetlen papírok és szétszórt tárgyak közt ülök, melyek hasztalan várnak már arra, hogy összerakjam őket, és elborzadva jut eszembe, hogy egyszer én magam is ráncos leszek és megvénülök, megőrül az idő, és majd eljönnek a fiam fiai, minden eljövendő lesz azon a barna fotón, amit kétségkívül ügyes és megbízható fényképész készített, olyan, akinek a munkája minden szükséges garanciát biztosított igényes ügyfelei számára. Továbbra is távolba vesző tekintettel néz majd, ragyogó, törekeny tekintettel, reménykedően, ábrándosan – bár talán addigra már senki nem emlékszik a nevére sem; és sietős kezek nyúlnak át kapkodva a fénykép felett, valami mást keresnek, türelmetlenül. Bár az is lehet, hogy megállnak egy pillanatra, felszínes kíváncsisággal ennek az ismeretlen lánynak a fényképe fölött, akit addigra már nem tudnak semmiféle időbe és történetbe beilleszteni, ezáltal újra megfosztják őt az időtől, ami az övé volt és árnyékként illant el, a barna kartonlapon rögzített formákon túl és azok ellenére is; a kartonlapon, amit most visszateszek az asztalfiókba, ahonnan kivettem.

Összeszedem a szétszórt papírokat és elteszem azokat is; úgy döntök, hogy máskorra hagyom a rendrakást. A szieszta melege már elmúlt. Össze-
rezenek, könnyedén végigfut rajtam a hideg, fölkelek, keresek egy pulóvert, amibe belebújhatok.

Kutasy Mercédesz fordítása

* Ez és a később idézett verssorok Kiss József: *Itthon c. költeményéből* valók, in: *Kiss József összegyűjtött versei*, Budapest, 2001, Argumentum, p. 203.

„Én mindent megúsztam”

A 90 éves Nemes László íróval, műfordítóval beszélget Várnai Pál

– **Őn emlékezetes korban született: 1920 Trianon és a numerus clausus éve is. Hogyan és mikor találkozott először zsidóságával?**

– Hároméves koromban német nevelőnőm megtanított a *Vater unser* kezdetű imára, s amikor ezt édesapám meghallotta, azt mondta, hogy semmi kifogása ez ellen, de megtanít egy másikra is, a *Smá Jisról*-re, amelyet mi, zsidók mondunk, s amit ő is mondott gyerekkorában. Ettől kezdve sokáig mindkettőt elmondtam. Anyai, budapesti nagyszüleim nem, de apai, máramaroszi nagyszüleim vallásosak voltak. A húsvéti vakációt többnyire náluk töltöttük, pészahkor természetesen megtartottuk a szédert is. Nagymamám jiddisül jobban beszélt, mint magyarul, nagypapám viszont nagyon is magyar érzelmű volt. Becsukta az utcára nyíló ablakot, és felszólított: – Mondd el a *Talpra magyart* meg a *Himnusz*t. És sóhajtva hozzátette: – De

jó nektek, odaát! – Azt a kort ő már nem érte meg, amikor csak nyolcvan egynéhány éves nagyanyámat tuszkolhatták a magyar csendőrök puskatussal az Auschwitzba induló tehervagonba. A családi iratok szerint a Nemes név nem magyarosított, nagypapám 1859-ben Nemes Izsák néven született, Erdélyben élt dédapámat Nemes László hívták; az ő emlékét őrzik a család fiúgyerekeinél később oly gyakori László (héberül: Eliezer) nevek.

– **Őn nagyon korán ízelítőt kapott a nácizmusból.**

– Illetőleg magyar előfutárainak politikájából. Gyerekkorom óta keserítette meg életemet az első megtanult latin kifejezés: a *numerus clausus*. Mindig orvos akartam lenni, mint az édesapám, ő pedig elmagyarázta: neked mindig tiszta jeles tanulónak kell lenned, hogy felvehessenek az egyetemre. Így, feltételes módon. Micsoda hendikep egy gyereknek, az élet versenyében! Azt is

tudomásul vettem, ha szerencsém lesz, és felvesznek az egyetemre, ott a Turul és egyéb szélsőséges diákszövetségek tagjai a rendszeres, évenkénti zsidóvéresek – a *hirig* – során többször is megfognak verni. 1935-ben, tizenöt éves koromban, a nyári vakációt Németországban töltöttem, egy baráti német család meghívására. A felnőttek nem voltak náci, de tizenhárom éves fiúk már lelkes Hitlerjugend tag volt; az utcán, a zsidó üzletek kirakatain, lépten-nyomon zsidóellenes feliratokat láttam, megütött a félelmetes jövő előszele.

A következő évben egy hónapot töltöttem Olaszországban. Az olasz kormány hívott meg száz egyetemista és száz középiskolás, olaszul tanuló magyar diákot. Amikor a Róma melletti, ostiai táborunkban a turulista és más, antiszemita egyetemisták hangosan zsidózni kezdtek – az egyik zsidó fiút meg is verték –, a tábor olasz parancsnoka mellé kinevezett magyar tanár vezetőnk azzal intette le őket, hogy itt ez nem divat! (1938 előtt számos Magyarországon fel nem vett diák tanulhatott az olasz egyetemeken. Akkor még én magam is abban reménykedtem.)

– ***Kitűnő eredményei ellenére sem vették fel az egyetemre.***

– Aki kikeresztelkedett, az (1938, az első zsidótörvény előtt) könnyebben bejuthatott az egyetemre. Szüleim, tudván, mennyire életcélomnak érzem az orvosi hivatást, azt mondták, ha a cél érdekében ezzel a megoldással élnek, nem állnának útjába. Én azonban – bár igazán vallásos nem voltam – úgy éreztem, ezzel elárulnám mindazokat a sorstársaimat, akikkel szolidaritást kell vállalnom.

– ***S akkor beállt gyári munkásnak.***

– Textilfestő tanoncnak. Igazi kapcsolatom a munkásokkal nem alakulhatott ki, érettségi bizonyítványom volt, jobb ruhám, első nap vadonatúj overallban mentem a műhelybe, mert azt hittem, hogy a gyári munkások azt hordják. Egyébként is gyanakodva néztek, az óbudai gyár munkásainak többsége akkoriban nem kommunista vagy szocdem, hanem nyilas volt. Nyíltan megmondták: Akkor lesz itt jó világ, ha hatalomra kerülünk és megszabadulunk a zsidó kizsákmányolóinktól.

– ***Hogyan sikerült kijutnia Magyarországról?***

– 1940 februárjának utolsó vasárnapján korcsolyázni indultam a műjégpályára. Az Andrássy úton találkoztam volt gimnáziumi hittantanárral, Kohlmann Nándorral, aki elmondta, lenne egy lehetőség számomra: az akkori, angol protektorátus alatti Palesztinából szlovákiai zsidó diákok részére küldtek néhány bevándorlási engedélyt, ú.n. certifikátot. A szlovák bábkormány nem engedélyezte a diákok kiutazását. Hogy a certifikátok kárba ne vesszenek, átküldték őket a magyar cionista szövetségnek. Ha vállalom, hogy március utolsó napjáig partra szállok a haifai kikötőben, valamint befizetem a jeruzsálemi vagy a haifai egyetem egy éves tandíját, ő tudna segíteni, hogy megkapjam az egyik certifikátot. Rohantam haza, hogy elmondjam a szüleimnek ezt a lehetőséget. Én magam másfél éve próbálkoztam tucatnyi nyugati – európai és amerikai – ország követségén, hogy ott tanulhassak, de mindenütt elutasítottak, mert sem jótálló, sem a megkövetelt, letétbe helyező hatalmas összeg nem állt rendelkezésemre. Azt ugyan, ami itt '44-ben bekövetkezett, józan ésszel akkor még elképzelni sem lehetett, de hogy szörnyű világ vár ránk, ahhoz kétség sem fért. És a szüleim akkor azt mondták nekem, egyetlen gyermeküknek: – Menj, ha úgy gondolod, hogy a boldogságodat ott megtalálod.

– ***Milyennek látta az akkori Palesztinát?***

– Megragadott az ottani emberek öntudata, magabiztossága, otthonosság-érzete, az én otthonosságom lehetősége is, amitől odahaza megfosztottak. Az első pillanattól kezdve teljes jogú polgára voltam a zsidó közösségnek. Rövid ideig, olykor-olykor küldhettek még a szüleim néhány fontot, de a háborús viszonyok közt hamarosan az a lehetőség is megszűnt. Velem érkezett barátaimmal együtt alkalmi munkákból (ügynökölés, éjjeli őrség, pincérkedés, stb.) éltünk, és közben tanultuk a nyelvet. Mivel a jeruzsálemi egyetemen akkor még nem volt orvosi fakultás, a haifai Techniont választottam, ahol november elsején megkezdődött a tanítás.

– ***Miért jelentkezett az angol hadseregbe?***

– Amikor 1941 tavaszán Magyarországra belépett Hitler oldalán a háborúba, barátaim és jómagam (öten laktunk együtt egy szerény albérletben) úgy éreztük, hogy nemcsak mint zsidóknak, hanem mint magyaroknak is kötelességünk katonának jelentkezni, nem várhatjuk csak másoktól, hogy a náci ellen, a mi és a szüleink életéért – akár Magyarország jövőjéért is – harcoljanak.

– ***Írja, hogy szeretett is katona lenni, utálta is azt.***

– A katonai szellem, a vak engedelmesség, akár csak az, hogy parancsra kelljen vigyázban állnom, jobbra vagy balra fordulnom, mindig elmentes volt a felfogásommal. De boldog voltam, hogy nem vágóhídra hurcolt állat vagyok, hanem része, ha csak parányi része is, annak a hatalmas gépezetnek, amelyik harcol a náci ellen. Abban az időben – a francia összeomlás után, a Szovjetunió megtámadása és Amerika hadba lépése előtt – Anglia volt az egyedüli nagyhatalom, amelyik fegyveres harcot folytatott Hitler ellen.

– ***Katonaként sok országban megfordult.***

– Az első évben az ú.n. palesztinai századok egy részében még együtt voltunk zsidók és arabok, nem igen volt súrlódás közöttünk. A századparancsnok őrnagy és a főtörzsőrmester (minden egység atyáúristene) angol volt, a többi tiszt zsidó, a tisztesek többsége zsidó, a többi arab. A következő év elején ezeket a közös századokat feloszlatták, engem két barátommal együtt Szíriába, a térképészekhez vezényeltek.

1944 kora őszen szálltunk partra a dél-olaszországi Tarantónál, onnan vezényeltek Nápolyon át Róma felé. Kapcsolatunk a lakossággal mindvégig jó volt, az országot nyomorba taszító Mussoliniból és német szövetségeseiből kiábrándult többség valóban inkább felszabadítóknak tekintett minket. Engem az is segített, hogy jól beszéltem olaszul.

– ***Mikor jutott tudomására, hogy mi történt a magyar zsidókkal?***

– Bizonyos, ijesztő hírek az angol és amerikai hírszerzés jóvoltából korábban is eljutottak hozzánk. Rendszeresen olvastuk a brit hadsereg Union Jack című lapját is. De a valóság borzalmát,

a maga teljességében elképzelni sem tudtuk. Amikor a sienai moziban az első híradókat láttuk az éppen felszabadított náci koncentrációs táborokról, a hullahegyekről, a csontvázszerű még élő rabokról, az angol és amerikai katonák azt mondták, ez elképzelhetetlen, biztosan csak propaganda. Ám nemskára szállingózni kezdtek a túlélők a felszabadított táborokból, számos fiatal is, akik tudták már, hogy hozzátartozóik mind meghaltak, és úgy döntöttek, hogy Palesztinában akarnak új életet kezdeni. A háború vége felé alakult Zsidó Brigád és a többi palesztinai zsidó század katonái (a mieink is) szállították őket egyik katonai táborból a másikba (közben a lehetőség szerint feltáplálva és felöltöztetve őket), majd valamelyik dél-olaszországi menekülttáborba, ahonnan a Szochnut embereinek segítségével, illegálisan, Palesztinába juthattak. Egy alkalommal, a századunk egyik háromtonnás kocsiján, én magam is a déli Lecce melletti menekülttáborba kísértem tíz magyar zsidó menekült lányt.

– **Részletesen ír a hadseregben végzett pártmunkájáról és arról, hogy még Olaszországban is meggyőződéses kommunista maradt.**

– A háború előtt, pesti polgárgyereként, semmi kapcsolat nem volt az illegális kommunista párttal, a marxizmusról fogalmam se volt, még a falukutatók könyveit és József Attila verseit sem olvastam. A mi térképész századunkban találkoztam először magukat kommunistáknak valló emberekkel. Az egyik, rendkívül művelt, kiváló mate-

1945 tavaszán a nápolyi kikötőben. Nemes László a jobb szélén

matikus magyar fiú volt rám és egy-két barátomra a legnagyobb hatással. Olyan könyveket olvashattam Kairóban, mint H. Johnson, Cantenbury érsek *The Socialist Sixth of the World* (A világ szocialista egyhatoda) és J. Davies, Rooseveltnél korábbi moszkvai nagykövete *Mission to Moscow* (nálunk a háború után *Moszkvai jelentés* címmel jelent meg), amelyekben elragadtatással írnak a Szovjetunióról, mint az igazi demokrácia országáról. (Hiszen, ha egy anglikán főpap... ha egy amerikai vezető diplomata így látja – mondtuk.) Mindezt alátámasztani

látszott Vörös Hadsereg tagadhatatlan, hősie harca a nácik ellen. Hozzájutottam, egyebek közt, Pálóczi Horváth György angolul írt *In Darkest Hungary* (A legsötétebb Magyarországon) című könyvéhez is, amelyben a háború előtti, általam nem ismert magyar falu iszonyatos nyomoráról és elmaradottságáról írt. Láttam magam körül, a Közel-Kelet félgymarmati sorban élő népeinek a nyomorúságát is. Mindez alátámasztotta meggyőződésemet: csakis a kommunizmus fogja megoldani a világ minden problémáját. Lelkesen végeztem tehát a brit hadseregben is illegális propaganda és egyéb, regényeimben is megírt pártmunkámat.

1946 karácsonyán érkeztem haza, két barátommal, Budapestre. Első utunk az MKP kádérosztályára vezetett, ahol bemutattuk a Palesztinai K.P. igazolását 1943-as párttagságunkról. 1947 elején a Partizán Szövetség lapja közölte cikksorozatomat a közel-keleti országok politikai helyzetéről, ezt követte egy interjúm a rádióban, majd behívott a Szabad Nép külpolitikai rovatvezetője, Vásárhelyi Miklós, és felajánlotta, hogy rovatának legyek a munkatársa. A Szabad Nép szerkesztőségében ismerkedtem meg a lap akkor már jól ismert riporterével, későbbi feleségemmel: Fehér Klárával.

– **Mikor érezte először, hogy itt nincs minden rendben?**

– Annyira elvakult voltam, hogy az első letartóztatások és koncepciók pe-

1944 nyár végén, a nápolyi királyi palotában. Nemes László sötét egyenruhában

rek idején még nem tudtam, nem akartam elhinni, hogy mindez hazugság. Pedig a Rajk-per idején engem is kirúgtak a Szabad Nép szerkesztőségéből, a kötelező „éberség”-re hivatkozva, hiszen „imperialista hadsereg”-ben szolgáltam öt évig, ki tudja, milyen megbízatással küldtek haza? Amikor a velem hazatért legjobb barátomat letartóztatták, az ártatlanságáról meg voltam győződve, csak arra gondolhattam, talán a főnöke – a Rajk-per egyik fővádlottja – húzta be, tudtán kívül, valamibe. (Öt évet ült, ártatlanul). Én magam egy ideig állás nélkül voltam, féltem is, nem is, arra gondoltam, ha letartóztatnak, be tudom bizonyítani, hogy ártatlan vagyok – azt még mindig nem tudtam elképzelni, hogy mindez csak aljas hazugság. Később tudtam meg, hogy ’53 elején, amikor a szovjet „cionista orvos-perek” után a többi szocialista országban is sorra elkezdődtek a cionista perek, én is a vádlottak között szerepeltem volna.

– *Ezután hogyan alakult a pályája?*

– Hosszabb-rövidebb ideig tartó munkahelyeim után öt évig voltam az Irodalmi Újság olvasószerkesztője.

1956 után sem én, sem a feleségem, Fehér Klára, nem voltunk hajlandók visszalépni a pártba, semmiféle felajánlott szerkesztőségi állást nem fogadtunk el. Én csak öt évvel a nyugdíj korhatárom előtt, 1975 végén vállaltam állást – 1980-ig – a Nagyvilág folyóirat szerkesztőségében. Az 1957-75 közötti szabadúszó időszakom íróilag legtermékenyebb korszakom: kilenc regényem készült el, valamint Fehér Klárával közösen írt négy útikönyv. Ez utóbbiak nagyon népszerűek lettek, ugyanis egy kis ablakot nyitottak arra a másik, elzárt világra.

– *Ön nemcsak író, hanem műfordító is. A két tucatnál is több lefordított könyv közül csak egyet említenék itt, amely ifjúságom egyik kedvence volt: Eric Knight háborús regényét, a Légy hű magadhoz-t.*

– 1943-ban, Kairóban vettem meg és olvastam el ezt az akkoriban megjelent, nagyszerű regényt. Azt mondtam a barátaimnak, ha vége lesz a háborúnak, és hazamegyek Magyarországra, ezt a regényt feltétlenül le szeretném fordítani magyarra. Hazaérkezésem után kiderült: már megelőzték, megje-

1991-ben a budapesti brit nagykövetségen, a katonai attasétól megkapja a háborús kitüntetések.
Mellette Fehér Klára

lent már magyarul, igaz nagyon rossz, sőt, hiányos fordításban. Évekkel később kért fel az Európa kiadó, hogy újra fordítsam le. Életem egyik nagy elégtételének érzem ma is ezt.

– *Több regényének (Eltűnt Európa, Hérosztratoszok kora, Légüres tér, Menekülők) központi témája az angol hadseregben töltött öt esztendő. Nyilván szükségét érezte, hogy a „nagy kalandot” újból és újból megörökítse, kicsit mindig másképp?*

– Ezt érzem most is. Egyre kevesebben vagyunk, akik emlékezünk arra, hogy milyen volt az a világ, a Horthy rendszer, amelyre ma sok fiatal – és nemcsak fiatal – nosztalgiával gondol. Kötelességemnek érzem, hogy fellépjek az ilyen tévhitek ellen. Akkor is így kezdődött az, ami a szörnyűségekhez vezetett.

– Volt kapcsolata a cionizmussal, de nem lett cionistává, flörtölt a kommunizmussal, majd kiábrándult belőle. Igazán semmiféle ideológiával nem tudott tartósan azonosulni. Vonzónak találok, amikor „elárulja”, milyen keveset is tud és ért meg a világból.

– Valóban, csak az álmaim maradtak meg. Kiábrándultam a háború előtti világból, majd abból a szocializmusnak elnevezett valamiből is. Az utóbbi években négyszer voltam Izraelben. Nem csak az óriási élmény számomra, hogy tudományban, művészetében, gazdaságában, az élet minden területén milyen kiváló (merjük használni az elköptatott szót: élenjáró) ország lett belőle, hanem az is, hogy az emberek többsége otthon is, az utcán is héberül beszél, olvas – ami az én időmben, több mint hatvan évvel ezelőtt, még nem így volt. Ez – minden más, megoldásra váró problémától eltekintve – a nemzetté válás jele. Ami pedig a magyarságomat illeti: itt születtem, itt születtek szüleim, felmenőim, ki tudja hány generációja, magyar az anyanyelvem, magyarul álmodok, magyarul írok. A háborúban, öt esztendeig cipeltem tengeren, sivatagokon át angol katonaságomban Horváth János *Magyar versek könyvét* – azt olvastam, ahol éppen kinyitottam, mint a jámbor emberek a Bibliát. Jobban, szebben ezt a kötöttséget senki sem fejezhetné ki, mint Gergely Ágnes a 137. zsoltár cí-

1945 ősz: Siena főterén, a Campo-n, Jacopo della Quercia reneszánsz szökőkútja, a Fonte Gaia előtt.

1945 ősz: Az olasz-osztrák határon. (Hitlerék veresége után újra Ausztria). Nemes László a kép bal szélén, köpenyben.

mű versében: „Hát kihült jobbom legyen rá az ámen, / ha elfeledlek egyszer Jeruzsálem... És fájó orcám rángjon majd a számhoz, / ha elfeledlek egyszer, Arany János.”

*

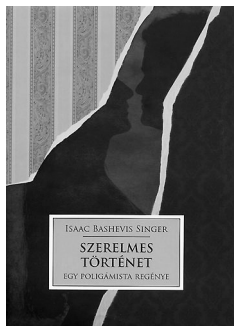
Nemes László Légüres tér című regényének harmadik kiadása a közeljövőben jelenik meg.

Lehet-e szerelmes pikareszket írni a Holocaust után?

Amikor a Singer műveit szerető olvasó a nagy mesélő egy-egy újabb magyarra fordított könyvének végére ér, az az érzése támad, hogy ennek a hihetetlenül termékeny írónak már minden nagy művét birtokba vette. S aztán az író, meg szorgos hazai fordítói újabb és újabb meglepetésekkel kápráztatják el azokat, akik szeretik e kimeríthetetlen mesélő történeteit. Szóljanak azok a lengyel stetl-ek (zsidók lakta falvak) tóraolvasó kisembereiről, dibukokról, szellemekről, csodákról mesélő jiddise mamékról, Varsó zsidónegyedeinek a túlélés reménytelenségében is reményt kereső pusztulásra ítéltjeiről, vagy éppen New York kelet-európai, lengyel, litván, orosz Holocaust-túlélő menekültjeiről, akik zsidóságuktól többnyire kényszeresen szabadulni próbálnak, ám álmaikban mégis ott kísért őseik hite.

Nemrég vehettük kézbe Singer újabb, szebbnél-szebb történeteket közreadó novellaskötetét, a *Kafka barátját*, s a 2008-as év vége megajándékozott bennünket egy igazi, a *Rabszolgához*, a *New York árnyaihoz* vagy a *mezők királyához* hasonlóan fontos, szomorúságosan szép regénnyel, a *Szerelmes történettel*. A könyv alcíme – Egy poligámista regénye – azt sejteti, hogy az olvasó egy némiképp humoros, netán kalandokkal tarkított, újmódi pikareszk részese lesz, amelyben egy csapodár férfi feleségei közt „ingázva” éli a háború utáni évek New York-i zsidó értelmiségijének életét. Aztán a „vígjátéki” helyzetek látszólagossága mögött felsejlik a tragikum, mintegy jelezve, hogy a Holocaust után nincs esély a hagyományos értelemben vett komikus pikareszk narratívára, még a vígjátékinak tűnő helyzeteket is átszővi a hősök fájdalommal teli emlékeinek sora.

A történet főhőse, Herman Broder, a Holocaust után játszó Singer elbeszélések többségéhez hasonlóan, jellegzetes

I. B. Singer:
Szerelmes történet
– Egy poligámista regénye.
Fordította:
Dezsényi Katalin,
Novella Kiadó
2008. 262 oldal

mesüge, azaz ügyefogyott, kiszolgált, sodródó írástudó, afféle modern talmudista, aki, miközben egy rabbi szellemi négere, már rég eltépte a valláshoz fűződő kötelékeit. A háborút, a vészkor szak borzalmait egy kis lengyel faluban azért élte túl, mert szülei cselédje, Jadwiga, a kicsit együgyű parasztlány évekig rejtegette egy szénapadláson. Broder hátlából egy polgári házassággal végül a szőke, mélyen katolikus parasztlányhoz köti az életét, mivel tudomására jut, hogy feleségét, Tamarát és két gyereket még a háború elején kivégezték a németek.

Az élehetetlen mesügeének szüksége van Jadwigára, noha még Amerikába érkezése előtt, a német menekülttáborban rátalált Masára, az érzékeny szép, a maga módján okos, fiatal, férjezett lengyel zsidó nőre, aki egyaránt kielégíti szerelmi és szellemi igényeit. Az írástudatlan lengyel parasztlány is fontos szerepet tölt be az életében, a tiszta fehérműn, a meleg otthonon túl ő jelent valami múltban gyökerező folytonosságot az idegenségtől terhes Coney Island-i zsidónegyed világában. Az általa főzött ételek illata, lengyel parasztdalai, kockás flanelruhája, szőke, sima kontya egyaránt lengyel szülővárosát, Cziwkewet, s az annak közelében lévő Lipsket, a parasztlány faluját idézik. Az erotikusan vonzó Masa szegényes bronxi otthona, könyvekkel megtöltött parányi szobája, még a nővel folytatott beszélgetései és állandó civakodásai is egykori varsói otthonára, s megölnék tudott feleségére emlékeztetik. A sodródó, vallástalan talmudista Masához fűződő vonzalma, s a nő követelődző

akaratosága végül még egy rabbi előtt kötött zsidó házasságba is belehajszolja.

A bigámiába keveredett mesüge Broder, miközben rettenetesen törvénytelen viszonyainak kiderülésétől, s az Amerikából való esetleges kitoloncolásától, hazugságok sora árán végül is egész tűrhetően éldegél a két egymásról mit sem tudó nővel. Ezt az idillt töri meg a „vígjátéki” csúcspont, a halottnak hitt feleség, Tamara felbukkanása, aki csípőjébe fűródott golyókkal, gyermekei meggyilkolása okán sokszorosan sebzett lélekkel, szovjet munkatáborok gyötrelmes emlékeivel ugyan, de túlélte a háborút. A három feleség lelki terhe egyre nehezebb döntések elé állítja a meglehetősen döntésképtelen, asszonyai között sodródó főhőst. Vígjátéki botladozások, komikus félreértések helyett azonban a történet a tragikus végkifejlet felé halad egyre sebesebben. Jadwiga betér a zsidóságba, s Broder gyerekeit hordja a szíve alatt, Tamara félreáll, s rokonai örökségén egy bronxi jiddis antikváriumot nyit, ahol az esetben talmudista talán anyagi biztonságra is lelhetne. A szépséges Masa egy lehetséges karrier reménye ellenére az öngyilkosságba menekül. Herman Brodernek végül nyoma vész, talán egy újabb szénapadlászötétje vagy a végtelen Amerika nyeli el.

A *Szerelmes történet* valójában a már-már közhellyé koptatott Adorno-i kérdés – lehet-e, szabad-e Auschwitz után verset írni? – parafrázisa: lehet-e szerelmes pikareszket írni a Holocaust túlélőiről? Singer meséjéből kiderül, hogy ez többnyire lehetetlen. Tamara a történet végén azt mondja: talán egy következő világban hozzámegy Hermanhoz, és újra szül neki gyerekeket. Singer ezzel azt üzeni: sokakban olyan mély sebeket ütött a háború, a megélt szenvedések sora, hogy már csak egy új nemzedék életében van esély – ha nem is a totális felejtésre, de az emlékezés reménnyé szelődülésére, a szerelmekkel átszőtt életre, a boldogságkeresés folytonosságára.

Schüttler Tamás